

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

PAUER IMRE

F 1922/23-140

MÁSODIK ÉVFOLYAM

NEGYEDIK SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

1893.

TARTALOM.

I.	EMLÉKEZÉS ÉS ÖNTUDAT. — <i>Beljak B. Páltól</i>	481
II.	AESCHYLOS VALLÁSERRŐLCSI VILÁGNÉZETE ORESTIÁJA ALAPJÁN. (II.) — <i>Schneller Istvántól</i>	509
III.	PSYCHOLOGIAI TANULMÁNYOK. (II.) — <i>Palágyi Menyhértől</i> .	538
IV.	VÁZLATOK A POSITIVISMUS TÖRTÉNELMÉBŐL. (IV) — <i>Dr. Buday Józseftől</i>	548
V.	REFERENDUM ÉS VETO. — <i>Várnay Sándortól</i>	561
VI.	MEYNERT A PSYCHIKUS EGYENSÚLY MESTERSÉGES ZAVARAI- RÁRÓL. — <i>Dr. Haftl Dezsőtől</i>	569
VII.	IRODALOM: <i>Revue philosophique de la France et de l'étrangère dirigée par Th. Ribot.</i> —n—d. — <i>Annales de l'école libre des sciences poli- tiques.</i> —r—. — <i>Archives de l'anthropologie criminelle, de criminolo- gie et de physiologie et de psychologie normale et pathologique.</i> —n—d. — <i>Az új államtudományi kar Lilleben.</i> — <i>Az állami egyetemek vizsgálati reformja Belgiumban.</i> N. — <i>Levél a francia felsőbb közoktatásról.</i> — <i>Dr. Hornyánszky Gyulától.</i>	501

Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában 8—10 fves füzetekben, évnegyedenként: márczius, június, szeptember és deczember 15-én.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

EMLÉKEZÉS ÉS ÖNTUDAT.

Az élő szervezetek morphológiája, tagoltságuk viszonylagossága az újabb természettudományi kutatások alapján egészen új világitásba helyeztetett. Kivált a fejlődés elmélete az, mely számtalan kísérlet és beigazolt adat alapján az élő test *vegetativ* természetéből kihozta, vagy legalább kimagyarázni igyekezett az egyes egyedek szervezetét és tagoltságát. Az alsóbb organismusoknál, sőt magában a tisztán vegetatív növényvilágban ezt csaknem kétségbevonhatlanul sikerült beigazolni. Minden növénycsira rejt magában bizonyos dispositiókat, melyek ugyanazon körülmények között ugyanazon fejlődési irányt követik. Mondjuk, hogy ugyanazon körülmények közt, mert éppen az evolucionak egyik sarkalatos elve az, hogy ugyanazon dispositio mellett, de különböző viszonyok között az egyedek különbözően fejlődnek.

A viszonyok ily változása még inkább számításba veendő az organikus egyedek fejlődési meneténél és irányánál. Az élő organikus protoplasma sokoldalú dispositiókkal jelentkezik, de éppen azért az *alkalmazkodás* jelensége még szembetűnőbb és általánosabb nála. Azt is teljes biztossággal lehet állítani, hogy az élő plasma, vagyis inkább embryo annál nagyobb tagoltságot tud elérni, minél több dispositióval bír eredeti szervületében és minél változatosabb behatásoknak van kitéve. Burdon Sanderton innét következtet a

növények *polyergikus* és az állatok *monoergikus* életműködéseire.

Az állatok s kivált a felsőbbek tagoltságát ily alapon kimagyarázni az evolutionista morphológiának a feladata, és a mi ezen a téren el van érve, az valóban megragadja bámulatunkat. Hogy csak az emberegyedről szóljunk, nemcsak a végtagok, az anyagcserét közvetítő belszervek, de főképen az érzékek kialakulását és állandósulását illetőleg a mily egyszerű, épp oly természetes magyarázatokkal találkozunk ezen az állásponton. A physiologia csodás törvényei megmagyarázzák nekünk nemcsak a táplálkozás, a mozgás és az érzés tüneteit, de az ezen tüneteményeket jelenítő *szervek* kifejlődését és működésük mozzanatait és feltételeit is. Az emberegyed felette gazdag külső és belső tagoltsága mellett egészben véve mégis hódol az élő és érző anyag általános törvényeinek. Ezen általános törvények különben nála, különböző viszonyok és állapotok szerint, különbözően jutnak érvényre, azaz differentiálódnak. Az életjelenségek ily általános törvényei, hogy úgy mondjuk, módosulnak és pedig leginkább az érzésjelenségek tüneteményeinél; noha a tisztán vegetatív életfolyamat is nagymérvű elváltozásokat képes kimutatni. Az emberegyedek ekkép már vegetatív életformáikra nézve is nagyban eltérnek egymástól. A táplálkozás menete és folyamatának körülményei úgyszólván az első gyermekkortól kezdve bizonyos meghatározott irányt vesznek, a melytől nem igen térnek el későbbben sem. De még inkább kimutatható ezen egyedek szerint való eltérés az érzés életfolyamatában. Huxley, Haeckel, Spencer és mások szerint az egyed vegetatív fejlődése egész menetén egyre gazdagodik új meg új dispositiókkal, azaz más és más alkalmazkodási képességre tesz szert. Szerintünk azonban ezen vegetatív fejlődés a test érettségének korában befejezést nyer. A test tagoltsága be van akkor fejezve, maguk a külső érzékek is

elérték neveltetésüket. A férfikor mintegy megállapodik az elért fokon, hogy majd hanyatlásnak induljon.

Azonban nem úgy van ez a *belső érzési központokkal*, különösen az agyvelő szervezetének fejlődési folyamatával. Azt kimutatni, hogy a külső és belső csont, izom, mirigy tagoltsága első sorban az agyból kiinduló idegrendszernek tudható be, megkísérlették már Darwin óta az összes evolutionisták. Haeckel e tekintetben egy egész rendszerrel szolgál — némileg elhamarkodva — «*Natürliche Schöpfungsgeschichte*» című művében. Perrier, Huxley, Schmidt egyes szerveknek vagy tagoknak ily alapon való morphologiai levezetését kísérelték meg. Akárhogy is van a dolog, tény az, hogy: 1. minden tagunk és legkisebb anatómiai szervünk kíséretében ott áll elválaszthatatlanul az ideg; 2. hogy az agyállomány, eltekintve a cellulák és fibrillák anatómiai tagoltságától, molecularis formáiban a végtelenig menő változásokon megy keresztül.

A mi az elsőt illeti, az anatómia és biológia legsarkalatosabb tételei közé tartozik, hogy az egyes tagok, izmok, mirigyek nemcsak motorikus, hanem vegetatív, tehát táplálkozási életének elengedhetetlen kellékei az idegek; vagyis az ideg nemcsak mozgatja, hanem táplálja, neveli azokat, azért az ideg kihaltával nyomban ott jelentkezik az illető tagnak az elsenyvedése, elkorcsosulása, bénulása. Helyesen következtethetni tehát, hogy a mint az ideg táplálója, mozgatója az egyes kültagoknak, vagy bármely külső belszervnek, úgy azok különböző működés szerint való differentiálódása is az ideganyag nagymérvű differentiálódásának a folyamánya. Ezt bizonyítja az egyes tagok, kezek, ujjak, izmok nagyobb vagy kisebb mérvű fejlettsége vagy fejletlensége, esetleg elkorcsosodása. Különböznél is ezt kimutatni az anthropologiai morphológiának a feladata, és a mi ebben a tekintetben ki van mutatva, csak a mi föltevésünket bizonyítja. Érde-

kes dolgokat adott elő erre a tárgyra nézve már Spalanzani.

A másik pontot illetőleg, a physiologia egyik legfontosabb kérdése jön szóba, az t. i., miben áll és hogy történik az agyvelőállománynak elváltozása, kivált morphologiai tekintetben. A tárgy magában véve egyrészt ugyan a legérdekesebb, de annál nehezebb a feladat exact vagy kísérleti úton való megoldása. Legújabb craniologiai, anatómiai és physiologiai kutatásaink sokat beszélnek az agyvelő tagoltságáról, tevékenységének sokoldalúságáról, de szorosán vett s a működésnek megfelelő szervi kialakulásáról csakis gyanításaink vannak. A Gall-féle agyszék-helyek theoriája immár egészen elavult. Meynert, Livnell, Beale, Gratiolet, Luys, Bain kutatásainak egész eredménye abban áll, hogy föltesznek vagy 600—1200 millió cellulát és vagy 4—5 milliárd fibrillát. Azonban az agyvelő finomabb szervi kialakulásairól vajmi csekély, vagy éppen semmiféle sejtelmük sincsen.

És mégis az agyvelő *terjedelmi* és külsőleges tagoltsági eltérései csak az embereknél is mennyire feltűnők. Az állatoknál is kétségbevonhatatlanul beigazolvva találjuk azonényt, hogy minél gazdagabb, változatosabb valamely állat motorikus és sensitiv élete, annál nagyobb, változatosabb tagoltságot mutat az agyveleje. Az embereknél legszembe-tűnőbb az idioták, kisedek és kiváló szellemiséget mutató egyének agyvelejének eltérése. Mindezekből megczáfolhatatlanul be van már régen bizonyítva, hogy az agyvelő szervi tagoltsága egyenes arányban áll az egyed motorikus és sensitiv tevékenységével. Ezt különben fölösleges is volna hosszabban bizonyítani. A mi reánk nézve fontos, az az a körülmény, hogy az egyed életfolyamán át egyrészt az örökölt molecularis dispositio, másrészt a külbehátások minősége és sokasága szerint az agyállomány impressiókat vesz fel, melyek szerint szervileg módosul, úgyszólván végtelenségig dif-

ferentálódik. Az egyes külszervi, valamint tagozati elváltozásokat és fejlődési kialakulásokat illetőleg láttuk, hogy ezek csak bizonyos határig fejlődnek. Legnagyobb és legfontosabb kérdés reánk nézve az, hogy hol van az agyvelő szervi alkalmazkodásának határa? Ezen kérdésre csak közvetve lehet némileg kielégítő feleletet adni. Tudva ugyanis, hogy kivált a szellemi működés és haladás párhuzamosan folyik az agyvelő szervi differentiációjával, mondhatjuk, hogy az agyvelő szervi kialakulása — mintegy *embryonalis* fejlődésének folyamata — azon időpontig tart, míg az egyed új benyomásokat, érzeteket, eszméket felfogni és megtartani képes. Erre vonatkozó nézeteimet egy külön kiadásra szánt műben fejtettem ki bővebben: itt, gondolom, elegendő ilyenmű megokolása is e föltevésemnek.

Akárhogy is van a dolog, biztos tény, hogy az agyvelő evolúciója tovább tart, mint a vegetatív szerveké, és hogy szervi tagoltságában folyton gazdagodik, nevezük ezt akár rögzítésnek, akár innervációnak, fixációnak, vagy bárminek másnak. Továbbá az is biztos, hogy minden egyed agyállománya molecularis szervezeténél fogva bizonyos határozott dispositiókat rejt magában, melyek elődeinek sajátos agymolecularis eltéréseiben lelik alapjokat. Éppen ezen tényre fektetik az úgynevezett *öröklékenység*, vagyis jobban mondva átöröklés jelenségeinek magyarázatát. Ezen velünk született dispositiók meglétét alaposan kifejtették az olasz physiologusok. Újabban Th. Ribot «De l'heredité», L. Dummont «De l'habitude», Maudsley «Physiology of mind», F. Paulhan «La physiologie de l'esprit» című művekben. A német physiologusok csak elvéve lettek reá figyelmesek.

A mint az átöröklés jelenségét egyrészt ugyan tagadni nem lehet, úgy másrészt nagy hiba volna minden lelki tünetmentyt belőle akarni kimagyarázni. Ezt még az alsóbbrendű gerinczeseknél sem tartom egyedül irányadónak, mert ezeknél

is nagy mennyiségben fordulnak elő a környezet benyomásai, melyek az agyállomány tagoltságára kétségkívül állandóan befolyanak és azt módosítják. Annál inkább föltehető ez az embernél, a ki külérzékeinek kiváló fejlettségénél fogva rendkívül sok impressiót vesz fel.

Mindez azonban másodrendű fontosságú; földolog az, hogy az agyállomány, valamint a külérzések, nemkülönben az összes szervek elváltoznak, tagolódnak. Ezen tagolódás jelensége legtovább a központi szerveknél észlelhető. Az érzés és a mozgás kiindulópontja és véghatára itt keresendő.

Ezen a helyen meg kell még említenem a német physiologusok jó régi, de még be nem fejezett vitáját a *nativista* és *empirista* elméletet illetőleg. Azért említendő ez ezen a helyen, mert az átöröklés, vagy talán az állandó, egész faj természetéből folyó dispositiók kérdésével szorosan összefügg. A nativista elmélet szerint, melynek első és legtekintélyesebb védője J. Müller volt, pl. a térbeli terjedtség képzete a recze-hártya méreteitől függ; szerinte a külsőleg támasztott benyomások csak azok megfelelő helyén vétetnek fel stb. (Helmholtz.) Az empirista elmélet nem köti az egyes külső képek érzékelését annyira egyes szervi helyekhez. Helmholtz plane a táviró sodronyához hasonlítja az egyes idegpályákat, melyeken különböző munkákat lehet közvetíteni. Ha az egyes idegszálak nincsenek annyira izolálva működésüket illetőleg, még kevésbbé szabad azt a belső központokról föltenni. Azonban Helmholtz szerint ilyféle izolálás mégis csak létrejön gyakorlás, tapasztalás, ismétlés útján. Létrejön pedig nemcsak az egyes külszervekben, de nagymértékben magában a központi agyrendszerben is.

Azok után, miket az agyanyag nagymérvű differenciáló képességéről mondtunk, könnyen felfogható lesz előttünk azon körülmény is, hogy minden benyomás (akár reflex, akár spontán) mozgást vált ki, s hogy ilyféle benyomások

állandó nyomokat hagynak maguk után és közvetítésük útján maga az agyállomány fejlődése megy végbe. Az érzetek sokasága szerint sokoldalú az ilyen kifejlése az agyállománynak. Ez annál is inkább feltehető, mert Maudsley szerint «minden benyomás hagy maga után bizonyos kitörölhetetlen nyomot, vagyis a moleculák, ha egyszer másképen irányíthatnak és befolyásoltatnak, hogy más módon rezegjenek, nem térnek vissza az eredeti állapotba». Kivált a Helmholtz védelmezte empirismus értelmében az agymoleculáknak, a külbnyomásokkal parallel haladó olynemű csoportosulási módozatát vehetjük fel, hogy ezek mintegy a *külvilág és életfolyas összes képeinek a másait tartalmazzák*. A kised legelső impressióinak és érzékeléseinek legelső processusai ily módon nevelődnek s magával a vegetatív életfolyamat legáltalánosabb tüneményeivel függnek össze. A mint a vegetatív életfolyamat fennáll és egyre inkább erősödik, így érvényben maradnak mindezek az elsajátított módozatai az agyállomány működésének; szóval minden rögzített, bizonyos különleges külső benyomásnak megfelelő functio adott alkalommal ismétlődik. A kellő hatásra lepereg a már instigmált functio, előidézvén a megfelelő érzetképek hosszú sorozatát. Nem hiába mondtuk, hogy az agyállomány fejlődése a legtovább tart, sokkal tovább, mint a vegetatív szervek megalakulásának ideje. De a mint egyrészt nagymértékben és jósokáig képes ily functionalis differentiatiót elsajátítani, úgy működésének az egyes nemei is állandóan érvényben maradnak. Ebben áll a *visszaidézés*, reproductio figyelemre méltó tüneménye. Az ily reproductiónak az a sajátsága, hogy az főleg a szorosán összefüggő és egyidejűleg végbe menő érzetképek csoportosulásán alapszik. A Bain által széles alapon kifejtett egymásmellettiség — contiguitas — az a különös sajátság, mely a reproductiónak alapfeltétele. És mégis ezen visszaidézés eredetileg merő vegetatív processus;

a vér által táplált agyállomány nevelkedése és életfolyamata alapfeltétele a rögzítésnek és visszaidézésnek. A visszaidézés, vagyis más szóval *emlékezés* ily tekintetben életfolyamati actus, mint Th. Ribot (*Maladies de la memoire*, Paris. 1893.) mondja: «lényegileg egy biológiai tény, esetleg lélektani actus». (U. o. 1. l.) A képsorozatok visszaidézésének körülményei és feltételei élettani tünetmények, azonban a reproductio kivált két körülmény között észlelhető leginkább. 1. Az érzetképek érvényben maradása és kisebb-nagyobb tudatossági foka majdnem tisztán spontán módon jöhet létre. «A figyelem és akaratról» szóló dolgozatomban¹ kimutattam ugyanis, hogy ily, a tudás igen alacsony fokán álló érzetképsorozatoknak a száma igen nagy. Hogy az akarati figyelem vezérlete nélkül is mily nagy mennyiségben jelennek meg, bizonyítja az *álom*, a hol az akarati figyelem megszakad, s mindamellett az érzetképek *csodás* gazdagságú sorozatait látjuk felmerülni. Dr. Ph. Tissié (*Les rêves*, Paris, 1890.) cz. művében az álmoképek felmerülését többféle alapon fejtegeti. Beszél a physiologiai, pathologiai, hypnotikus álmokról, mivel csak azt bizonyítja, hogy az álombeli reproductiója az érzetképeknek jó részben merő physiologiai alapokon nyugszik. Az emlékezés rendkívül érdekes alakja észlelhető az álomban. Szem előtt tartva, hogy az akarati figyelem majdnem egészen semmi, az álombeli érzetképek tudatossági foka mégis nagyon is különböző. Tissié említett műve harmadik részében ügyesen foglalja össze az erre a tárgyra vonatkozó adatokat. Feltűnneti, hogy vannak álmok, melyekben a szervezet különös dispositiója folytán újra álmodunk, vagyis az álombeli tudatosság még alacsonyabb fokára látszunk alászállani. (Sommeil à sommeil.) Az álomban majd az akarati figyelem meglehetősen fokára emelkedünk. Mondhatni, maga az értelem is

¹ L. Athenaeum, II. évf. 1. szám.

közbejátszik ezekben. Ilyen megtörtént többször velem is, midőn más napra való korai fontosabb teendőkre készülve éjjel azt álmodtam, hogy máris felkeltem; a mosdás, öltözködés, különféle tárgyak rendbehozásának a tudata meglehetősen éles volt; az egész mégis csak álom volt; ez a veille à sommeil. Röviden az álombeli emlékezés a tudatosság nagyon változatos fokozatát mutatja.

2. A képsorozatok visszaidézésének második nagyfotosságú körülménye az akarati figyelem kíséretében folyik le. Ezt inkább pszichológiai alapon kell magyarázni. A figyelem jelenségei és feltételei magára az emlékezés jelenségeire vonatkoznak. Nehéz ugyan a határt megvonni a szorosán vett physiologiai és ilyféle figyelembeli emlékezés között, de hogy az emlékezés ily nagyfokú tudatossággal bíró alakjai is előfordulnak, bizonyítja a közélet tapasztalata, midőn rendes beosztás szerint idézzük vissza az érzetképeket. Sőt a mi fő, már a régi pszichológiák az emlékezést az öntudat egyik alapfeltételének tartották. Más szóval: szerintük minden emlékezés öntudatos volt.

Miután az emlékezést alapjában véve physiologiai jelenségnek értelmeztük, melyben az agyállomány embryonalis differentiatiójának és fejlődésének hosszasan tartó folyamata játszódik le, igen érdekes lesz a visszaidezés tünetényét egyes esetekben és néhány különböző fokú organismus szerint megfigyelni.

Ha az alsóbbrendű állatok születésük első pillanatától jelentkező fejlődési menetét figyeljük, az empirista elméletet nagymérvben beigazolvva találjuk. Hogy a vegetatív életfolyamat és a táplálkozás, emésztés jelenségeiről ne szóljunk, mint a melyekben ugyanazon módon ismétlődik minden életfolyamati mozzanat, — ámbár itt is a külső körülmények változása szerint nagy az alkalmazkodás és a differentiatio — legelső sorban a *mozgás* az, melyben az állat kimutatja

egyediségének önállóságát, ösztönből folyó viselkedési módját. Bain «Senses and Intellect» című művében a fiatal bárány viselkedését vizsgálja azon pillanattól kezdve, a hogy először iparkodik a lábára állani, még csak egészen szabályosan teste méreteihez képest nem tud járni. Ugyanezt megfigyelhetni a madárfiakon, mikor repülni tanulnak. A mozgás alakja és intenzitása egyrészt a kültagok sajátságától függ, de a kísérlet első pillanatában az idegekben éled fel az ösztön képe, és a mozgás ha önkénytes, innét veszi kiinduló pontját; a kis csecsemő pár nap múlva ügyesebben szopik stb; egyszóval a visszaidézésnek, tehát az emlékezésnek ez a legkezdetlegesebb, de egyszersmind legősibb alakja. Födolog az, hogy az első impulsus a differentióló agyközpontból indul ki, ámbár a hosszabb gyakorlat az ilyen mozgási impulsusokat kivonja a figyelem köréből és tudatosságukat a minimumra szállítja le.

Ezek az emlékezés legelemibb jelenségei. Az állatok mozgási és érzési élete ezen nyugszik, csakhogy szervezeti tagoltságuk korlátoltságánál fogva igen rövid azok emlékezésbeli impulsiv és sensitiv életjelenségeinek sorozata. A felsőbb állatoknál különösen a domesticatio folytán, az emlékezés elvontabb, formáit észlelhetni. A madár pl. megtanul egy nótát füttyölni nem hosszú gyakorlás után. A ló, a különös megfigyelés végett hosszabb ideig tartott majmok visszaemlékeznek egyes személyekre, egyes tájakra, épületekre, sőt eseményekre. A reproductio bámulatos hűséggel és pontossággal jelentkezik. Megjegyzendő, hogy náluk az ily visszaidézés egészen esetleges, csak az ismétlődő képek ébresztik fel az impregnált képcsoportokat, a fixatio erős, az evocatio gyenge vagy semmi. Legfeljebb álmukban, mintegy belső reflexek útján van helye ilyenmő evocationak. A legfelsőbb organismusban, az emberben, az agyállomány nagymőrvő differentialis képességénél fogva, az emlékezés nemcsak a meg-

tartásban, de a mi éppen az ő kizárólagos tulajdona, nagymérvű felidőzésben áll. Igaz, hogy itt roppant nagy gyakorlat kívántatik a felidőzés gyorsaságához. Mondhatni, hogy az alsóbb állatoknál, s hozzátehetjük a korlátolt eszű emberek-nél a megtartás szembetűnőbb, plastikusabb, ámbar természetesen kisebb körre szorítkozik. A nagyműveltségű, kivált a sokat látott és olvasott embernél a megtartás nem oly pontos, nem oly mélyhatású, a felidőzés mégis gyorsabb és inkább az akarattól és az akarati figyelemtől függ. Az akaratiság legnagyobb fokát elérik, a kik kizárólag az emlékezés és kivált a visszaidőzés tehetségét gyakorolják, mint a mnemotechnikusok stb.

Ezek után látjuk, hogy az emlékezés egyrészt merően physiologiai feltételektől függ, sőt nem egyéb en bloc véve, t. i. a maga nyers egészében megfigyelve, mint biologiai jelenség, másrészt pedig kiváló fontosságú lélektani tünetény, mely a legszorosabban függ össze a többi lelki tehetségekkel és functiókkal. Továbbá, hogy kétféle megjelenési módját mutathatni ki, t. i. a *megtartást* és a *felidőzést*; a megtartásnál több az automatismus vagyis esetlegesség, a felidőzésben ugyan legtöbbszörre az esetlegesség, de egyes kiváló individuumoknál az akarati figyelem is érvényre jut. Az alsóbb organismusok korlátolt megtartási készlet mellett gyorsan szállanak le a visszaidőzésnél a merő automatismusra, ösztönszerű gépiességre, viselkedésük majdnem öntudatlan, az akarati figyelem keveset játszik közbe az emlékezés felidőzési processusanál. Azért nevezzük azt ösztönnek, automatismusnak. Erre azonban később még visszatérünk. Annyit azonban már itt is kénytelenek vagyunk hangsúlyozni, hogy *úgy a mozgási, mint az érzési életjelenségek alapjában véve organikus emlékezés tünetei, és pedig úgy, hogy a mozgásnál inkább a felidőzés jut érvényre.* A mozgás affectiv, az érzés perceptiv természetéből ez igen könnyen

kihozható. Magától értetődik, hogy az organikus emlékezés, mint Ribot már mások nyomán elnevezte, határozott fizikai életjelenség «Az emlékezés — mondja H. Spencer — azon összes psychikus tényekre vonatkozik, melyek utóbb szervekkel lesznek». (Paulhan.) Schiff, Mosso, Luys, Dumont, kivált az első kettő kimutatja, hogy «az agyvelő táplálására felhasznált vér mennyisége annál kisebb, minél megszokottabb az elővett szellemi munka, a nehezebb értelmi munka nagyobb vér mennyiséget, magasabb hőmérsékletet igényel». (Paulhan: «La physiologie de l'esprit.) Mindez, legalább az organikus physiologiai emlékezés folyamatára nézve, feltétlenül áll. A physiologusok szoros kapcsolatba hozzák a táplálkozás többé vagy kevésbé kedvező körülményeivel. Az emlékezés agybeli központjait kimutatni iparkodtak ugyan, de ez eddig nem sikerült; ha ez sikerülne, az emlékezés physiologiai természete még inkább megokolható volna. Azonban arról az eddigiek alapján is annyira meg vagyunk győződve, hogy nemcsak az organikus, hanem az öntudatos emlékezést is alapjában physiologiai tüneménynek tartjuk. Igazán sehol sem található oly benső összefüggés, oly elválaszthatatlan kapocs a physiologia és psychologia között, mint éppen az emlékezés terén. Az öntudatos emlékezés biologiai és pathologiai, szóval physiologiai természetét azonban egyenes úton kifürkészni és körülírni eddig nem sikerült. De sikerül az nagymérvben negatív módon, vagyis az emlékezés bántalmainak nyomában járó kóros tünetek megfigyelése útján. Az öntudatos emlékezés nagy elváltozásokat mutat, midőn az organismus, a vegetatív szervek, de főképen a motorikus és sensitiv idegközpontok meg vannak támadva. Ezen a téren ismét Th. Ribot végzett háládatos munkát, összegyűjtvén az összes megközelíthető adatokat a már fentebb említett emlékezésről szóló művében. Ezen az úton teljesen sikerül bebizonyítani az öntudatos emlékezés physiologiai voltát, a mit mi is majd

megkísérlünk. Előbb azonban szóljunk róla, ellentétbe helyezve a merő organikus emlékezéssel. Az organikus emlékezés tudvalevőleg ösztönszerű automatismussá vált és éppen azért az öntudatos figyelem szintája alá szálló őseredeti mozgási és érzési képek sötét, de épp oly mély rétegeit kavarja. Előbb mondtuk, hogy az álomnál leginkább ily összármaszású emlékezetbeli képcsoportok idéztetnek fel és emelődnek a tudatosságnak is bizonyos fokára. Vagyis a *felidézés* közben jutnak tudatossághoz. Mint mondtuk, majdnem értelmi viszonyban és sorozatban jelentkeznek. A tudatosság tehát a felidézéskor jelentkezik nagymérvben. Az álomnak az ébrenlélet teszszük ellenébe, mert a személyiség tudata is leginkább az emlékezéskor jut érvényre. Az emlékezés az ébrenlétnél mintegy az akaratí figyelem uralma alatt áll és gyakorlat, fegyelmelés útján a felidézés nagy könnyűségére tesz szert. *A mennyiben tehát ily felidézés az akaratí figyelem — és a személyiség tudata által is kísérvé és támogatva van. mondjuk, hogy az öntudatos emlékezés.*

Már most, hogy az így felfogott öntudatos emlékezés is mennyire függ a physiologiai életfeltételektől, először is azon körülmény bizonyítja, hogy könnyebben idézhetők fel azon képsorozatok, melyeket újabban szereztünk meg, mint melyeket régebben. Öregségben pedig ellenkezőleg van; itt ugyanis az agyállomány differentálódásának és különleges functionalásának biologiai feltételei megváltoztak, eltűntek. Azért emlékeznek az öregek könnyebben gyermekkoruk élményeire, mint a nemrég tapasztaltakra. Walter Scottról, Newtonról mondja Ribot, hogy öreg korokban műveiket olvasva, megbámulták azokat, s mintegy némi sajnálkozással tették hozzá mindig, hogy miért nem tudtak ők is ilyeneket írni. Ide tartozik a normalis és egészséges életfolyamatú emlékezés megfigyelt eseteinek összessége, melyek mind az öntudatos emlékezés physiologiai alapjáról tesznek tanúságot.

Szembetűnőbbek a kóros tünetek vagy azok folytán beálló zavaros állapotok. Ezekre nézve Ribot a következő felosztást állítja fel. Az emlékezés zavarainak — amnesia — formái négyfélék: 1. ideiglenes amnesia; 2. periodikus amnesia; 3. a fejlődő amnesia és 4. a beteg veleszületett amnesiája. Ezek és mások alapján felemlítjük itten egynéhány szembe-tűnőbb esetét és formáját az amnesianak. Első helyen emlitendők az epileptikusok és az azoknál megfigyelhető sajátos emlékezésbeli zavarok. Ezen esetekben az öntudatos emlékezés bizonyos automatismusba való visszaesést mutat; a legközelebbi érzékletek és legrendszeresebben ismétlődő képek összezavarása jelentkezik. A baj csak a roham ideje alatt jelentkezik, ennek elmúltával a beteg rendesen semmire sem emlékezik, a mi a roham közben történt. Jackson, Magnan emlitenek több esetet, így az utóbbi egy betegről szól, a ki napközben közbeeső rohamában tör és pusztít mindent, éjjel alkoholikus deliriumba esik, majd másnap egészségesen felébredve az éjjeli rohamra ugyan igen, de a nappalira legkevésbé sem emlékszik. Érdekes még Sharpey megfigyelése egy fiatal nőnél, a ki leküzdhetetlen álom állapotában majdnem két hónapig maradt, ha pillanatokra felébredt, senkit sem ismert meg, csak egy vagy tizenkét év előtt utoljára látott ismerősét.

A mint az ezen nemhez tartozó esetekből általában kihozni lehet, az a szabályosság a képek eltűnésében, mely majd *progressive* jelentkezik a régi képeken kezdve, majd *regressive*, t. i. a legközelebbi képsorozatok kezdenek visszafelé tűnedezni. Így úgy szólván az emlékezés tartalmának megnövekedését és formájának megalakulását nyomról nyomra követhetjük. Mondhatni, hogy úgy az előre, mint a visszafelé jelentkező amnesiánál bizonyos *logikai* következetességet tapasztalhatni. Ribot szerint a progressiv bomlása az emlékezésnek a kevésbé állandótól az inkább állandóhoz köze-

ledik». (I. k. 94. l.). Testünk meglétének tudata — cenesthesis — nagy szerepet játszik és úgy végső, mint kiinduló pontul szolgál akár a progressiv, akár a regressiv bomlási formájánál az emlékezésnek. Mindezek *általános amnesia* nevezet alatt összefoglalhatók.

A *részletes amnesiához* mintegy átmenetet azon esetek képeznek, melyekben az idioták bizonyos tárgyra vonatkozólag rendkívüli emlékező erőt tanusítanak. Így egy helységben volt egy idióta, a ki 35 év óta minden temetés napjára, a halott nevére és egyéb körülményekre tisztán emlékezett. Egy másik a számműveletek legkezdetlegesebb elemeit sem foghatta fel, mégis a legpontosabban elsorolta a sokszorozó tábla számait. Mindezen és hasonló esetekben a központi idegszervek vegetatív és talán morphikus eltérései képezik alapját az emlékezés bántalmainak és eltéréseinek. A teljes vagy általános amnesia szervi fogyatkozások folyománya.

Nem kevésbé felfoghatóvá tesszik azt a részletes amnesia esetei. Ezeknél az a különösség tapasztalható, hogy az emlékezési felidézés képei változnak és nagy fokban eltérnek. Így egyesek elveszítik a zenei emlékezés tehetségét, mások egyes szavakat, vagy egyes nyelveket felejtenek el; míg a többi tárgyra való emlékezés érintetlen. Ezen esetek igazán sajtóságosak és úgy a physiologiai, mint a psychologiai magyarázatot megnehezítik. Ferrier, (Gratiolet erre nézve iparkodtak kielégítő magyarázatot adni. Így az utóbbi mondja, hogy «minden érzéknek megfelel a maga emlékezőtehetsége, a mely vele correlatív. (Ribot.) A mi itt átlag megfigyelhető, az az a körülmény, hogy különböző egyedek különböző irányban fejtik ki emlékezőtehetségüket. Ezt a mindennapi tapasztalat számtalan példája bizonyítja. Némelyek a nyelvtani szabályt, mások a példát tartják meg jobban emlékezetükben. Mindez azonban valami közönséges és napirenden lévő, jóllehet azon esetek, melyeket a szaktudósok megfigyeltek és

feljegyeztek, csak feltűnőségre, vagy csak alaposabb körülírásra nézve különböznek tőlük. Akárhogy is van a dolog, az ily részletes emlékezetbeli gyengeség vagy bántalom physiologiai magyarázatát meglehetősen mértékben a felállított tétel által nyerjük, mely szerint az agyállomány szervi és morfológiai, szóval tagoltsági differentiatiója az *egyedek szerint* és azok külső viszonyai szerint is nagy mérvben eltér. A többbit a physiologusra bizzuk.

Lássuk azonban az emlékezés bántalmainak egynéhány oly esetét, melyek azt csak részben támadják. Ily esetek, mint említve van, rendkívül érdekesek. Holland (Mentah pathology) magáról beszéli, hogy a Harz-hegység egyik bányájába leszállva, a tárnában oly bágyadtság és kimerültség fogta el, hogy kíséreléssel a beszélgetést nem folytathatta, annál kevésbé sem, mert a német nyelv minden szavát és kifejezését egyszerre elfelejtette. A mikor azonban valami ételt és italt vett magához, nyelvismerete visszatért. Carpenter egy gyermekről beszél, a ki fejét erősen megütve, három napig feküdt eszméletlenül, a mikor magához jött, egész zenei ismeretét elfelejtette. A többire nézve épen maradt. Ribot leginkább Kussmaul után (Die Störungen der Sprache) közli az annyira érdekes, a nyelvi emlékezés bántalmaira vonatkozó eseteket. Erre nézve egész rendszert állít fel. Előveszi a már említett regressio törvényét, a mely szerint az érzetképeket oly sorban kezdik elfelejteni, a minőben szereztettek, kezdve t. i. a legújabbban szerzetteken. Igaza van Ribotnak, hogy ezen jelenség a nyelv természetére és legalább a nyelvismeret szerzésének feltételeire és menetére nagy világosságot van hivatva vetni. A legtöbb megfigyelt esetben legelőször is a tulajdonnevek esnek ki az emlékezetből, majd a köznevek, arra a melléknevek, igék, adverbiumok, interjectiók stb., már ezen sorozatból is sokat lehet következtetni a nyelvtani fogalmak megszerzési menetére. Ugyanez áll a számokra nézve.

Ez leginkább az úgynevezett *paragraphia* és *paraphasia* tüneteinek észlelhető. Éppen ilyen szoros és következetes menetet figyelhetni meg az érzetképek eltűnésénél, a külső és plastikus jelek és tulajdonsági fogalmaknál is. Így a színeknél, a zenei képeknél, egyes életkorok vagy egyes tájak emlékezetbeli képeinél, idegen nyelveknél stb. De maguk az *emotionalis*, sőt *cenesthetikus* képek is, a mint bizonyos menetben eltűnnek, úgy bátran föltehető, hogy épp oly menetben szereztek is. Az ily részletes hántalmi eseteknél még meglepőbb azon körülmény, hogy gyógyulás közben az ily eltűnt képek rendszeren ugyanazon sorrendben tűnnek elő, a minő sorrendben elvesztek.

Ezen eseteknél még érdekesebbek és még kevésbé magyarázhatók ki az emlékezés túltengései (les *exaltations de la memoire*). Ez az úgynevezett *hypermnesia*. Ribot ezen esetek némi megfejtése céljából előrebocsátja azon már több helyen érintett nézetét, hogy az öntudat feltétele az emlékezésnek; az öntudat folytonosságában látni akarja az emlékezés felidézési erejét és menetének irányát. Ráutal a *hypnosis* eseteire, a *hypnotikusok* emlékezetbeli képeinek mesterséges felidezésére.

Hogy mit tartunk mi az emlékezés és az öntudat közti viszonyról azt utóbb kifejtjük, itt csak azt hangsúlyozzuk, hogy a *hypermnesia* esetei is (minő az erdész esete, a ki sokáig tartózkodván Lengyelországban, majd Németországba átköltözvén, a lengyelt elfelejtette, *anesthesiai* rohamban több órán át csak lengyelül beszélt, énekelt, imádkozott stb.), mint a teljes vagy részletes *amnesia* esetei, határozottan biológiai és *physiologiai* életjelenségek. Az egész *vegetatív* és *idegszervezet* fejlődési menetének egyes mozzanatai ezek. Olyan mozzanat az emlékezés maga. Az ösztönbeli, esetleg *automatikus* reakciók hosszú sorozatánál nem egyéb.

Ezekben véltük magának az emlékezés jelenségének

némileg világos képét nyújthatni. Főképen oda törekedtünk, hogy kimutassuk, miszerint az emlékezés legelemibb formájában *szervezeti processus*, a mely sokféle alakban jelentkezik, a mint különféle tárgyakra bír vonatkozással. Kivált az emlékezés másik tüneténye, a visszaidézés az, a melylyel eddigelé legtöbbet foglalkoztak és annak úgy az evolutionalis, mint a dissolutionalis állapotok között jelentkező alakjait vizsgálták. A megtartás valami könnyen felfoghatónak látszott és látszik is; ez ugyanis, mikép láttuk, nem egyéb, mint az ismétlődő határoknak megfelelő tagoltsági kialakulása az agyállományban. A természetszerűen ismétlődő életfolyamatok az emésztés, mozgás, nyugvás stb. annyira beidegződnek, hogy felébresztésüket már nem is kisérjük tudatos figyelemmel. Ezekben jutnak érvényre az átöröklött dispositiók és az egyed környezetének állandó körülményei. Az ezekben kiváltott reflexek a kültagokban és szervekben állandóan meghonosodnak és az egyedre jellemző viselkedési bélyeget nyomnak. Jobban mondva ezekben érvényesül a *faji és egyedi* alkalmazkodásból és átöröklött dispositiókból folyó ösztön. Darwin a fajok eredetéről szóló nevezetes munkájának hetedik fejezetében bővebben értekezik az ösztönről. A szokással veti először egybe. Felteszi, hogy az első benyomások legtöbbször szabályosan ismétlődik, ezen benyomások megtartása és emlékezetbeli felidézése hasonlóan szabályszerűen fut le, mindenekelőtt pedig állandóan fenmaradván, kialakul az eredeti és állandó typus, megállapodik és megszilárdul az úgynevezett ösztön. Ő azt így fejezi ki: «a mint egy jól ismert ének ismétlésénél, úgy az ösztönnél is egyik actus a másikra bizonyos rhytmus szerint következik. Tehát a felidézés is oly szabályos, rhytmikus. Az úgynevezett organikus emlékezés folyamata is állandóan ismétlődő funkciói közben alakul meg az egyedi átöröklött dispositióinak és a külső körülmények behatásának megfelelő viselkedés, e szerint az *ösz-*

tön. Ime ez a szerepe az emlékezésnek. Igaz, hogy ez az emlékezés az öntudat igen alacsony fokán áll, vagy még azon alul is. Ha magáról az emberről beszélünk, pszichológiai értelemben véve, az ösztön szót ritkán alkalmazzák reája. Többször fordul elő a szokás kifejezése.

Paulhan, kivált Dumont nyomán, bővebben vázolja a szokás fogalmát, de az az ösztönnel mégis majdnem egyértelmű nála. Ez nem is lehet máskép. Az ösztön — legalább fejlődéstani elvek szerint — az ugyanazon állapot állandó ismétlődésének a folyománya. Ez nem egyéb, mint megszokás. A ki állandó foglalkozás céljából (iskolába, hivatalba stb.) egy és ugyanazon az utcán ötvenszer ment egymásután, az ötvenegyedik alkalommal bizonyára szokásból, mondhatni elsajátított ösztönből fog arrafelé menni.

Minderre nézve a physiologusok és psychologusok majdnem egy véleményen vannak; van azonban egy pont, a miben eltérnek, hogy ugyanis egyesek az emlékezés feltételeül az öntudatos figyelmet veszik fel. Ez a kérdés azonban akkor dől el, ha az öntudat jelenségét sikerül bővebben kifejtenuk. De figyelmeztetjük az olvasót, hogy úgy a ösztön, mint a szokás, az emlékezés funkciói között alakul ki és állandósul meg. Ha csak az állatokról volna szó, már az eddigiek is elegendők volnának talán annak beigazolására. Nekünk azonban főfeladatunk az ember lelki tehetségeinek megértését előmozdítani. Ezen célból vissza kell térnünk az úgynevezett öntudatos emlékezésre.

Azt már kifejtettük, hogy az öntudatos emlékezés jelensége bizonyos tekintetben az akarati figyelem hatalma alatt áll, nyers anyagát — a felidézett képek sorozatait — mégis az organikus emlékezés megtartási erejének és működésének köszöni. Ha a gyermekeket megfigyeljük, rájövünk, hogy jó sokáig merően ösztönszerűen gyakorolják emlékezőtehetségeiket, csak a rendszeres fegyelmezés, a tervszerű nevelés

vezeti őket oda, hogy bizonyos kiinduló és bizonyos célpontok szerint igazgassák emlékezetbeli képeik felidézését. Ezen a helyen említendő az elsajátított képek tervszerinti sorakozása, egymásnak alárendelése. A civilizált házban nevelt gyermek első benyomásának megfelelő képsorozatok szoros összefüggésében állanak (a szobabútorok, az udvar, az utca, a piac stb.) a szorosan összefűződő, kivált az egymásmelletti-ség — *contiguitas* — törvényére támaszkodó képsorozatok. Már most az előbbieken kifejtett szoros összetartozása az emlékezetbeli képsorozatoknak, a mely az emlékezésbeli bántalmaknál akár *progressionalis*, akár *regressionalis* irányt követ is, mégis oly szigorú: könnyen felfoghatóvá teszi előttünk a hosszú képsorozatok pontos, gyors, s a mi fő, szabályszerű visszaidézését. Egy kép birtokában lévén, szabadon rendelkezünk ezernyi ezer, egy sorozatban álló más képpel. A felnőtt és képzett ember-egyed mindig egy főgondolattal van elfoglalva, de a többi emlékezetbeli kép igen szorosan van ezen főképzetképpel összefűzve: és minél képzettebb az illető, annál szorosabban tudja azokat összefűzni, vagyis egymásnak alája és melléje rendelni. Minél szorosabb az ily kapocs, annál könnyebb az átmenet egyik képről a másikra, vagyis annál öntudatosabb az emlékezés.

Igy tehát az emlékezés, mondhatni az akaratbeli figyelem hatalmában áll. A legelemibb és legösztönszerűbb majdnem öntudatlan érzeti és emotionalis képek egybetartoznak, egy általános képalakzatot képeznek, ebben összefolynak. Ez az egyednek egy mozzanati *differentiatio*ja; ezen mozzanatban van a tartalma az egyediségnek, ez az *énje*. Minél tartalmasabb ezen én, minél általánosabb azon uralkodó képalak, annál önállóbb az ember egyénisége. Az ilyen vezérképek által vezetett egyéniséget más szóval *személyiségnek* is nevezik. A különbség könnyen felfogható, ha a műveltség és *civilisatio* legalacsonyabb fokán álló és magas fokban művelt

ember-egyedek között teszünk összehasonlítást. A gyermek első éveiben nem tesz említést énjéről. Ugyanezt észlelhetni a vadembereknél is, a kik szintén harmadik személyben, vagy collective szeretnek magukról szólni.

Ime az elég könnyű átmenet az emlékképek összetartozási alakjai útján az ösztöntől, a szokástól az akarati figyelem által vezényelt emlékezés funkciójáig és az ezen alapuló individualitásig és személyiségig. Persze az emlékezés funkciója ide is hűségesen elvezet minket: a személyiség jelenségének és lélektani mibenlétének meghatározásához. Th. Ribot sokat tett e tekintetben «*Maladies de la personnalité*, Paris, 1889.» című művével. Ebben is inkább a dissolutió tünetményének megfigyelésével foglalkozik behatóan. Elsorolja a *szervi* bántalmakat, az *indulatbeli* bántalmakat, az *értelmi* zavarokat. majd magáról a személyiség teljes felozslásáról szól. Mikor a «*Maladies de la memoire*» című művével egybevettem ezen, egyébként kiváló monographiáját, mindjárt arra gondoltam, hogy mindkettőben tulajdonképen egy és ugyanarról a dolgról van szó. Hiszen azok a személyiséget bontó zavarok, alapjában véve az emlékezés funkciójának zavarai; az emlékezés lévén ugyanis az, a mi a személyiségnek alapjául szolgál, azt mintegy előteremti. Már itt is közbeszúrhatjuk mindjárt, hogy az emlékezés elemibb, sőt általánosabb lelki functio — a mennyiben az állatoknál is constatálva van — tehát a személyiségnek, mint korlátoltabb terjedtségűnek, az általánosabban kell alapulnia és nem viszont. Hogy a vegetatív és bármily szervi bántalmaknál és eltéréseknél az emlékezéssel maga a személyiség is azonnal elváltozik, az csak valami természetes. De oly eset nincs, hogy a személyiség elváltoznék a nélkül, hogy az emlékezésben is ne fordulnának elő eltérések. Lássuk először a szervi bántalmakból folyó aberratióit a personalitásnak. A szervi bántalmak, már mint olyanok is, a leg-

több esetben alterálják az emlékezés folyamatát. Egyik esetben a beteg minden perczen várja halálát, másokban pedig azt állítja, hogy egy daemon szállotta meg. (Annales medico physic 1878. sept.) Az egyik azt gondolja, hogy teste roppant nehéz, a másik hogy oly könnyű, hogy a földet sem érinti. Kérdem, nem a normalis emlékezés-folyamat és functio bántalmái-e ezek?

Lássuk az affectiv bántalmakat. Ilyenmű betegségek a fáradság, elnyomatás, aggódás, levertség, szomorúság érzetével járnak. Az ilyen beteg teljesen érzéketlen, s a legkedveltebb személyek halála is érintetlenül hagyja. Az én tudata maga Ribot szerint nagyban elváltozik. Minek folytán bizonyára csak az emlékezésbeli zavarokra lehet következtetni.

A mi az értelmi zavarokat illeti, kivált a *nevroint*, melyre különösen Krisbacher, Axenfeld, Huchard hoznak fel eseteket és a mikben közvetlen tünet a cenesthesiának elváltozása; a «Mal. de la memoire» című művében Ribot ugyanazon a czélból előhossa, a hallási, tapintási, látási visiókat és hallucinatioakat, az én megkettőződését (dedoublement), s azt a nőt, a ki a férjét majd valódinak fogadta, majd mint idegen betolakodót a rendőrség által letartóztatta (Magnan): mindezek az emlékezés megzavarodásával párhuzamosan haladnak.

Még inkább bizonyítja állításunkat Ribotnak azon magyarázata, hogy hogyan alakul meg az én érzete és mire támaszkodik egységének tudata. A már említett Tissie «Les rêves» című művében többféle énről beszél; felvesz érzeti ént (moi sensoriel), belszervi ént (moi splanchnique), álombeli, személybeli sth. ént. Richet, Ribot, Tissie s mindazok, a kik az én tudatának és egységének fenmaradásával vagy elváltozásával foglalkoztak, állítják — a mit mi is más úton kifejtettünk — hogy az én emlékezetbeli képek coordinatiója. «Az én egysége psychologikus értelemben nem más, mint egy

ideig tartó, bizonyos számú öntudatbeli állapotok cohaesiója, melyeket mások, kevésbbé tudatosak kísérnek. (Ribot: *Maladies de la personnalité.*) A tudatos állapotok összege teszi ki szerinte az ént, az én pedig a személyiséget, ebben a kettőben pedig az öntudat nyer kifejezést. Így nehéz tudni, legalább az evolutio menetében, melyik az előzménye a másiknak. Ribot szerint, talán Richet kifejtésére való támaszkodás útján, az öntudat megelőzi az emlékezést. Hogy láthassuk, mennyire áll ezen állítás, fejtsük ki az öntudat jelenségének fogalmát.

Az érzés és mozgás váltakozó folyamatai, melyek az idegpályák centrifugál és centripetál áramainak összetalálkozása közben jelentkeznek, határozzák meg leginkább az élő emberi szervezetben a fejlődés menetének egymásra következő állapotait. Tudvalevő dolog, hogy a felvett határok között kiváltott érzetek és érzetképek erőssége és hatályossága sok körülménytől függ. A nagyon szaporán és egyhangúan jelentkező behatásoknak megfelelő képek sokat veszítenek élénkségükből, más szóval: a figyelmet nem ébresztik, a tudatosság legalacsonyabb fokára szállanak, csak a periodice, mintegy szabályosan ismétlődő behatások tartják fenn a figyelmet és emelik azt egész tudatosságig. Richet a sensationnak három fokát veszi fel: a tudatosságnélkülit, a tudatost és a figyelem kíséretében állót. Szóval a figyelem az, mi az érzetképeket tudatosakká teszi. Tekintettel az emlékezésre, mondhatjuk, hogy a felidézés a figyelemmel egy célból és úgyszólván egyirányban működik. Az emlékezés hatalmasan működő funkciói mintegy gyűjtik a készletet, a figyelem csak válogat benne. Természetesen ezen figyelem legalacsonyabb fokán összeesik az ösztönnel, a milyen ösztönt az előbbieken az organikus emlékezés tüneményére alapítottunk. A tudatosság azonban a figyelemmel mindig arányosan emelkedik. A mi ránk nézve nagyfontosságú.

Az érzetképek rendkívül nagy tömegében a nagyobb rész automatikus, öntudatlan, a minő öntudatlanságra minden érzetkép gyakorisága folytán kénytelen jutni. Ezt a legavatottabb psychologusok állítják, és tény is, hogy szokásszerű érzelteink és emócióink egészen kikerülnek a figyelmet. Lechner K. Münsterberg nyomán azt a megjegyzést teszi, hogy majdnem összes érzékelésünk ily öntudatlanság szintájára süllyed. Paulhan meg éppen azt a kérdést veti fel, vajjon az ösztön, a mely a szokásra, ez pedig az emlékezésre támaszkodik, nem magasabb rendű-e, mint a tudatos értelem?

De maradjunk egyelőre tárgyunknál. Tudva, hogy az érzést csak a figyelem teszi tudatossá, az érzetképek között ily tudatosság szempontjából is lehet némi osztályozást meg-ejteni. Bátran állíthatjuk, hogy a figyelem mindig egy képet sodor maga előtt, melynek nyomában más képek hosszú csapatja következik. Ez a legközvetlenebb, ez a felszíne a tudatosság összegének, vagyis támpontja, tartalma, kerete az egyed *öntudatának*. Megjegyzendő, hogy ezen uralkodó kép vagy képsorozat váltakozhatik, másnak enged helyet; így *az öntudat másképp szólva, az érzékelés élénkségének és közvetlenségének a legmagasabb foka.*

Ambár Wundt tiltakozik az ellen, mintha a figyelem az öntudattal egy és ugyanazon lelki jelenség volna: a kettő elválaszthatatlanságát tagadni mégsem lehet. A tudat élénksége és közvetlensége egyedül a figyelmen múlik, úgy hogy az *öntudat a figyelemnek legnagyobb mérvű integratiója*. Az öntudatot a figyelem actusától különbözővé teszi, különböző tartalmi terjedelme. Az egyed emlékezetbeli megtartása útján összehalmozott képsorozatok és csoportok kisebb-nagyobb összetartozása, mintegy szorosabb viszonya az, a mi az öntudat tartalmát meghatározza. Az öntudat mintegy a megszerzett képek egész készletére ránehezdedni látszik. A felidézés gyorsasága, a figyelem rugékonysága biztosítja

az öntudat ezen terjedelmi foglatát. Azt tapasztaljuk mégis, hogy sokszor az öntudat elgyengül, pillanatokra elenyészik. Így a Ribotnál említett zenész esetében, a ki midőn karban játszott, epileptikus roham folytán öntudatát ugyan elveszítette, de a darabot — bizonyára egyedül emlékezetének erejénél fogva — tovább is játszotta, miközben ismét magához jött. Így az öntudat az emlékezés funkciója közben jelentkezik ugyan, de elenyészik a nélkül, hogy az emlékezés is eltűnne. Miből világosan következik, hogy az *emlékezés az öntudatnak előfeltétele*. Olyan esetről ugyanis sehol sincs említés, hogy az emlékezés eltűnt volna, de az öntudat sértetlen és ép maradt. Ezt maga Richet is kénytelen beismerni. Először is az ösztönről mondja, «hogy az az organikus emlékezésnek bizonyos fokát feltételezi» (Psychologie generale 113. l.). majd utána pár sorral hozzáteszi: «az öntudat átlag az emlékezés tüneténye. És ez az, a mi nekem annyira feltűnt úgy nála, mint Ribotnál is. Richet ugyanis művének rendszeres beosztásában először tárgyalja az öntudatot — előre bocsátván annak elemi formáját, az ösztönt, — azután az öntudat alapján kifejti az érzés jelenségére vonatkozó elméletét, és csak ezek után és ezek alapján tér át az emlékezésre. Ribotnak ellentmondását ebben a tekintetben már kifejtettem. Úgy látszik, hogy mindkettőt Herbert Spencer tévesztette meg, a ki «Principles of psychology» I. kötetének 4. részében — az öntudatról különben említést sem téve — az emlékezést az értelem törvényei után tárgyalja. A pszichológiai emlékezést Ribot öntudatos emlékezésnek mondja és így szoros kapcsolatba hozza mindkettőt egymással. A pszichológiai pszichológiának művelői valamennyien egyetértenek arra nézve, hogy az emlékezésnek pszichológiai alapját elég könnyen, az öntudatát pedig vajmi nehezen lehet kimutatni. A mennyiben pedig az a céljuk, hogy minden pszichikus jelenségnek végső indoka és alapja gyanánt az organikus és idegészeti

folyamatok veendők, úgy az emlékezés az öntudatnak ilyenmő indoka és alapja gyanánt tekintendő.

Lássuk még néhány vonásban az öntudat genesisét és fejlődésének néhány mozzanatát. Az emlékezetbeli érzetképek közötti bizonyos arányosság és összefüggés az szerintünk, a mi rendesen egy különleges érzetképcsoportnak uralmát és vezénylő szerepét — és pedig mindig a figyelem funkciója közben — biztosítja. A kis gyermek és a magas képzettségű egyén közötti különbséget már az előbbieken feltűntettük. Az ész érvényesülése, a személyiség önállósága és állandósága közben fejlődik ki csak a magasabb fokú öntudat. Egyes kiváló egyéniségek, világhírű költők, bölcsék, tudósok, államférfiak, hadvezérek egyénisége és ellenállhatatlan személyisége azon fordult meg, hogy az öntudat, kivált az emotionális és érzeti képzetsoportok fölött majdnem korlátlanul uralkodtak. A gyermek és együgyő műveletlenek vajmi nehezeére esik egyik képzetsoportból a másikra átmenni, a felidézés emlékezetbeli gyakorlottsága majdnem semmi, vagy esetleg behatások közben megy végbe legfeljebb. A magas képzettségű pillanat alatt végig szárnyalja képzeteinek óriási világát, minden, még a legigénytelenebb, legesetlegesebb körülményt is számításba veszi, mindenből tud céljaira nézve hasznot húzni. Úgy hiszem, ezen a képek feletti korlátlan hatalom, és azok felidezésében mutatott rendkívüli könnyedség közben jelentkezik az öntudat gondolható legmagasabb foka. Az értelmi operatiók egyedül az ily emlékezetbeli felidezés nagy könnyedségétől függnek. Maga a civilizatio, a mely mindig általánosabb és mindig mélyebb eszmekekének hódol, bizonyítja az öntudat ezen formái, egyre nagyobbó korlátlanságát és mindig gyarapodó tartalmi gazdagságát. A személyiség állandósága az öntudat létráján kapaszkodik felfelé, hasonlóképen *az ész tudata nem egyéb, mint az öntudat folytonossága*. Az uralkodó, egész korszakokat

irányító vezéreszmék, nagyszabású életcélok, a kutatás ösztöne és az ambitio minden nemesebb formája biztosítják és bizonyítják az öntudat ezen folytonosságát és fejlődését.

Ezekből legelső sorban az következik, hogy az öntudat nem egyéb, mint az egyed fejlődésének egy-egy mozzanata. a mely annál inkább nyer erejében, intensitásában, minél nagyobb képzetkészletre tesz szert az egyén emlékezetbeli megtartása, és minél nagyobb és biztosabb könnyedségre jut, emlékezetbeli felidézése közben.

És itt végre áttérünk ama már megérintett véleményre, mely szerint az emlékezetbeli érzetképcsoportok mindinkább veszítenek tudatosságukból; hogy emotionalis és sensitiv életünk mindinkább mető automatismussá, öntudatlan gépieséggé válik. Paulhan szerint nagyon valószínű, hogy öntudatos tevékenységünk öntudatlan automatismussá lesz, vagy legalább merő vak ösztönné válik, azért hajlandó az ösztönnék az értelem fölött felsőbbiséget tulajdonítani. Ezen nézet mint kivehetni, egészen összeesik Hartmannak «Philosophie des Unbewussten» czimű művében kifejtett nézetével, egyébként rokon azon elvekkel is, a melyeket Schopenhauer a természetben nyilatkozó akaratról táplált. Röviden, többen a modern physiologusok közt azt tartják, hogy állandó ismétlés és tartós gyakorlat folytán minden tudatos érzésünk öntudatlan automatismus talajára süllyed.

Hogy a szaporán és mintegy egy tempóban ismétlődő ingerek és ezeknek megfelelő érzetek csakugyan egészen öntudatlanokká lesznek, kivált, ha a többi érzetekkel vonatkozásban nincsenek, az valami természetes és világosan bebizonyított dolog. A vegetatív és merően animalis organikus functiók nagyobb része olyanná lesz a legtöbbször, még oly képzett ember folyamata alatt is. De tudva azt, hogy az agyállomány majdnem a végső öregség határáig új meg új tagoltságot nyer s mintegy embryonalis fejlődése akkor

is tart, midőn a többi tagok és szervek majdnem gyengülni kezdenek, könnyen rájövünk, hogy az emlékezet megtartása egyre szaporítja anyagát, melyet azután a figyelem tudatosságára segít, sőt magának az öntudatnak a tartalmát is ebből látja el. Így az öntudatlanságba való elmélyedéstől már erről az oldalról is meg vagyunk mentve. De mindez még semmi. Láttuk, hogy az öntudat a felidézés könnyedségénél fogva annál könnyebben rendelkezik bármely heterogen, vagy az animalitás bármily alacsony fokának megfelelő képzetsoporttal, minél szorosabb az azok közötti viszony és minél arányosabban — függnek össze. *A felidezés, a reproductio tehát mindig az öntudat javára dolgozik.* A nagy elmék legalább megczáfolják az öntudatlanság felé való közeledést. De megczáfolják azt az akrobaták, athleták, ezermesterek, a kik az organikus emlékezet legösztönszerűbb és legelemibb képei felett akaratauk szerint uralkodnak. Hartmann elméletének tarthatatlanságát behatóan kimutatta többi közt Schmidt Oszkár, straszburgi tanár (Les sciences naturelles et la philosophie de l'inconscient. trad. p. Soury et Mayer). Újabb ide vonatkozó nézeteket is sikerülni fog kellő értékre leszállítani.

Midőn így az *öntudat fejlődési képességének* védelmére kelünk, folytonos tekintettel vagyunk arra, és az a kiinduló pontunk, hogy az *öntudat az emlékezés funkciójának bizonyos mozzanata.* Továbbá azt is — már ismételtelen — hangsúlyozzuk, hogy az *emlékezés nem egyéb, mint organikus, sok tekintetben vegetatív funkciótól függő életfolyamat egy neme.* Ez az a tér, a hol egyedül kereshetni az animalis és a psychikus jelenségek közti összefüggést, a mely itt kézzelfogható módon kimutatható.

Beljak B. Pál.

AESCHYLOS VALLÁS-ERKÖLCSI VILÁGNÉZETE
ORESTIÁJA ALAPJÁN.

— Harmadik és befejező közlemény. —

III.

Ha azon helyekre támaszkodunk, a melyekben az isteni hatalmak csoportosításáról van szó, úgy Aeschylus szerint háromféle ily emberfölötti hatalmat kellene felvenni, nevezetesen: 1. földfölötti, égi; 2. a földön, a házakban ténykedő s 3. a föld alatt honoló hatalmakat.

A *földön*, nevezetesen a házakban ténykedő emberfölötti hatalmakra nézve Aeschylus kellő tájékozást nem nyújt. Annyi tény, hogy a házi fetiseknek már nyoma sincsen, s a naturistikus-samanistikus hatalmak, a mint ezek az önkívületi, álomszerű állapotban ténykednek, hitelüket teljesen elvesztették. Még Klytaemnestra, a nő is gúnyolódik fölöttük, s csakis akkor tulajdonít az álomnak határozó befolyást, midőn már teljesen szövetkezett az alvilági hatalmakkal. A hősök cultusával szintén nem találkozunk. Az ősök cultusa pedig eredeti jellegét már elveszítette. Az ősnék szellemé nem időzik a házban, a mint azt a nomadismus ősképzeteit leghívebben megőrző chinaiak- és rómaiaknál találjuk, hanem az alvilágban s az utód nem a házban, hanem az ős sírdombján hozza meg a kegyelet áldozatait. Az ősök cultusa tehát nem a házi, hanem az alvilági hatal-

mak cultusával áll összefüggésben. Mégis volt házi cultus, voltak házi Istenek. Ezeket Aeschylos, mint a ház kincsekkel telt belső lakait kegyesen gondozókat, tehát a ház javai felett kegyesen őrkdőket jellemzi, de néven nem szólítja meg. A jón törzseknek ilyen, a ház javai fölött általában őrkdő Istene Hermes volt, a ház belseje felett pedig Hestia őrkdött, a tűzhely kegyes istennője. Mindkét Isten azonban szintén nem földi, hanem földfölötti, úgy hogy a földi Istenek csoportját szorosán véve, a «földi» szavat egyenesen elhagyhatjuk.

A földalatti Istenek laka a *Hades*. Ezen lakon kívül létezik még a Tartaros, a Titanok teljesen elzárt tartózkodási helye, kik azelőtt oly hatalmasok voltak, de vad harci dühökben Zeus által elejtetve, soha többé föl nem kelnek. Csak az Erinyseket és azok nőtestvéreit, a Moirákat, valamint a *közös anyát*, a földet nem érte hasonló sors. Míg ama titáni hatalmak Zeus uralkodása óta minden befolyástól meg vannak fosztva s így ők semmiféle cultusban nem részesülnek, addig emezek befolyásosak s van részben cultusok is. A vonatkozás ezen hatalmak és a Hades lakói közt Aeschylosnál laza.

A Hades uralkodója Pluto; alattvalói az elköltözöttek lelkei. Ezek vérnélküliek, közelebbi egyéni vonások nélkül. (E. 300.) Közös sorsuk, hogy vigaszt, örömet nem ismernek. A halál utáni élet a lehető legszomorúbb, s csakis a reménynélkülinek kívánsága az, hogy a kétségbeesés életét az örök álmó élete váltsa fel. (A. 555.) Vigaszt azonban ezen halál utáni élet nem nyújt senkinek, a Hadesbe kényszerűleg elköltözött csak is a halálnak bátor elszöndéje, a szép halál vigasztalhatja. Ez volt, nézetem szerint, Aeschylos hite is. Vannak ugyan Aeschylos művében egyes helyek, melyek e felfogással ellenkeznek, ezek azonban részben a rég letűnt hőskor alapképzetkörüvel, részben scenikus érde-

ekkel, végre pedig a köznézettel függenek össze. A hőskornak alapdogmáját képezi, hogy a hős, a kiből a fetisizmus és samanizmus vallási tőkéje le van rakva, mint ilyen, feltétlenül értékű eleste alkalmával nem halt meg, hanem csak alszik; majd később uralkodik mindazok felett, kik őt a halálba kísérték. Ezekkel együtt a veszély idején elhagyja földalatti biztos rejtekét s övét megvédi a végveszélytől. Innen azon barbár szokás, hogy legkedvesebbjei őt a halálba kísérik s sírja fölött az ellenség foglyai leöletnek, ez utóbbiak részben azért, hogy vérükkel táplálják az elvérzettet, részben azért, hogy mint rabszolgák őt szolgálják. Még a homeri korban is találkozunk eme felfogással (Ilias XVIII. 334. stb., XXIII. 22.), jölehet már ekkor is túlsúlyban volt a minden egyéni életet megsemmisítő, tisztán árnyszerű szomorú életnek képe. Ha már most Aeschylosnál ugyanazon vigasztaló gondolattal találkozunk, melyet a Hadesben időző Achilleus mint vigasztalót visszautasít (Odyssea λ. 488. stb.), úgy a chorusnak azon kívánatát, hogy bárha Agamemnon még Troja alatt dicsőségesen elvérezhetett volna, mert az esetben ő a vele együtt dicsőségesen elestek fölött még az alvilágban is uralkodhatnék: bizonyára nem tudhatjuk be Aeschylosnak mint az ő nézetét. Még kevésbé lehet Klytaemnestra halálutáni szerepléséből s szavaiból arra következtetni, hogy Aeschylos az elköltözött lelkek életét egyéninek gondolja.

Sokkal komolyabb ellenérv rejlik az elköltözött lelkek színtelen, árnyszerű életének felfogása ellen az ősök cultusának tényében. A sírokra kiöntött, nevezetesen véres áldozatok az *eredeti* élet táplálását czélozták, az ősekhöz intézett kérések és fohászok pedig azon hitet feltételezik, hogy ez ősök szellemei a kérést meghallják s erejük alapján azt teljesíthetik is. Ezen hit ellen Aeschylos cultusi jellegű színművével egyenesen nem küzdhetett; a kegyelet gyakorlását pedig még akkor sem lehet megszüntetni, ha a mögötte rejlő hit

élettelen. A vallási gyakorlat nevezetesen, ha kegyeleti mozzanatokkal vegyül, még soká túléli a hitet. Aeschylos csakis közvetve küzd emez ősök cultusával adott hit és ennek megfelelő gyakorlat ellen. A hitet megtámadja azért, hogy az ősök szellemeinek a *legcsekélyebb* befolyást sem enged a tragikum megoldásánál. A bajt, a tragikumot e szellemekben való hit okozta; de a tragikum megoldásánál a szellemek rejtekükben maradnak, nekik a szerencsés megoldásnál semmiféle érdemük nincs. Ők megmaradnak azon tehetetlen árny-szerű állapotukban; még a hatalmas Agamemnon szelleme is minden áldozat, gyermekei szívzaggató esdéseire daczára is néma, tehetetlen marad. A szellemekben való hitnek tehát csakis negatív, egyenesen rossz, a tragikumra kényszerűleg indító hatása van, de áldó, feloldó, nemesítő hatása e hitnek Aeschylos drámájában nincs.

Orestes mindaddig, míg a szellemekben való hite alapján atyja szelleméhez imádkozik s tőle segílyt kér, pazar módon igéri neki azt, hogy gazdagon megfizeti segítségét, gyakori düsgazdag áldozatokat hoz neki sirjánál. Midőn azonban atyja szellemétől semmiféle biztatást sem vesz, s midőn bünsülye alól csakis Apollon, Athéne és az atheni nép segítése és intézkedései alapján szabadul fel s házának megmentőjeül Pallas Athéne bizonyul be: fentebbi ígéretei beváltásáról mitsem hallunk; ő egy magasabb vallás-erkölcsi világrendbe helyeztetett, s ez állásponton hálaimait Pallas-, Apollon- és Zeushoz intézi, cultusával nekik szolgál s ígéreteit s esküjét Athéne népével szemben kívánja beváltani. (E. 757.) Így küzd Aeschylos közvetve nem a szavak, de a tények erős logikájával félreérthetetlenül az ősök cultusa ellen. Szavaival nem sérti meg senkinek kegyeletérzelmeit, de mindnyájuk érzelmei megnyugodnak egy magasabb cultusban.

Az elköltözött lelkek ezen személytelen álom- és árny-szerű állapotával egyezik a fölöttük való uralkodásnak kép-

zete is. Plutó, a Hades ura, e lelkek uralkodója. Ez uralkodás azonban tulajdonkép nem uralkodás, hanem őrizés, zár alatt tartás. Pluto fogva tartja őket, s fogságukból, Aeschylos műve szerint a közképzet ellenére sem szabadulnak fel. Hiába folyamodik a chorus Plutóhoz, hiába Orestes a személyesített földhöz, hiába Electra Persephassához: a Hades zárva marad, a hatalmas Agamemnon lelke sem hagyja el árnylakát. (X. 487., 488.)

Az őrizés ezen egyhangúságát a közképzet szerint Pluto ítélő ténykedése szakítja meg. Hadesnek az emberek fölött mondott ítélete rettenetes, a vétek könyvében mitsem kerül el figyelő szeme. Örök kínnal bűnhődik az anyagyilkos s azok is, kik az Istenek, a vendég-barátok, a szerető szülők ellen vétkeztek, elnyerik büntetésüket. Aeschylos a nép ezen köznézetében nem osztozik. Nem küzd ellene, de a tények logikája elejti azt. A felsorolt vétkek közül ugyanis az, mely fölött ítélni a Hadesnek *kizárólagos* joga, az anyagyilkos fölötti ítélet. A föld felé és a földbe omló vér a gyilkost az alvilág hatalmába ejtette, s e gyilkost az alvilág ítélete alól nem menti meg sem Apollon, sem Athéne hatalma. (E. 274.269. 270. stb.) Minden vétek tehát bűnhődést, felmentést igényelhet e földön, de ezen egy bűn nem igényelheti azt semmikép. S Aeschylos művének hangos válasza: igenis, még azon bűn fölött is ítélhet, és pedig fölmentőleg, az alvilágiaktól független hatalom. Ezzel Plutónak hivatásköre, jelentősége meg van semmisítve. Alattvalói, az elköltözött lelkeknek földre kiható jelentőségével megszűnt, uralkodójuk Plutónak jelentősége is a földön élőkre nézve. Vallási viszonyba az egyes ember ezen új világrend szerint Plutóhoz nem lép, Pluto megszűnt Istennek lenni.

Érzik a tények ezen lesujtó logikáját a Hadesből származó ebek, az ős sötétségnek agg leányai: az Erinysek. Az ősi szokásnak vége, az új Istenek porba tiporják az ősjogot, hivatásuktól megfosztják a régi Isteneket. (E. 494., 773. stb.)

Elmerülnek a semmiségbe látó szemeink előtt a Hades isteni alakjai is. Zeus mellett egy Zeus *καταρχθόνιος* udvarával nem fér meg.

E sorsot kikerülik a Hadessel csak laza összeköttetésben álló Erinysek és a Moirák. Ők Plutónál idősbek, még a Titanok csoportjához, az ős Istenekhez tartoznak. Midőn ezeknek közös sorsát, a Tartarosba való örök elzáratást már régebben kikerülték, viszonyba helyezkedtek a létező Istenekhez.

A mi már most e viszonyukat a Hadeshez illeti, úgy ez az Erinysek és a Moirákra nézve lényegileg különböző.

A Moirák vagyis a Moira¹ a görög köztudatban is lényegileg személytelen, elvont hatalmat képviselt. Cultusa sohasem volt, de mindenki meghajolt e hatalmak előtt. Hesiod a mythologiai folyamatba e hatalmakat is belevonja, de majd a sötét éjszaka leányainak nevezi el azokat, majd Zeus és Themis leányaivá teszi, ezzel is öntadatlanul jelezve azt, hogy nem valók egyáltalában a fejlődés, a levés folyamatába. A költői képzelet, mely a Moirát hármas alakban állítja elibénk, nem talál más nevet ez alakok jelzésére, mint a véges lényekkel szemben jelentkező végzetszerűségben rejlő mozzanatokot kiemelő neveket. A végzet a multban szövődik (Klotho), a jelenben jut egyesnek osztályrészüll (Lachesis) s a jövőben teljesül kérlelhetlenül (Atropos). Minden személyi vonatkoztatás nélkül érvényesül e hatalom, részvét, szeretet avagy ellenszenv, gyűlölet e ténykedésnél teljesen ki van zárva; a hatalom nincs az időnek, a változásnak alávetve; felölelve hármas alakjában az időt, időfölötti, *örök* lényében határozza meg, semmi által meg nem határozotatva a tér és idő korlátai közt mozgót.

¹ A többes, bár csak elvéve, előfordul Homerosnál is. Aeschylus felváltva használja az egyest a többessel.

Aeschylos a Moirák ezen elvont, személytelen és minden végesre vonatkozó hatalmát határozottan érvényre emeli. A homerosi felfogással szemben nem találkozunk Aeschylosnál oly tétellel, mely az igaz Isteneket a Moirának alávetné. Hesioddal szemben Aeschylos a Moirákat a mythologiai folyamatból kiragadja olyformán, hogy őket az ős éjszaka *testvéreinek* mondja. Aeschylos az ős éjszakánál a származási táblán feljebb nem hatol, de igenis, az ős éjszakát az Erinysek anyjává teszi. A Moirák tehát, mint sötét, végzetszerű hatalmak, a levés folyamata *mellett*, tehát azon kívül állanak. *Örök* hatalmak, s mint ilyenek, a tér korlátai közé sem eshetnek.

Már concretebb a viszony az Erinysek és a Hades lakói és sorsa közt. Cassandra őket egyenesen a Hadesből jövő kutyáknak nevezi, s ők maguk is egyik feladatukúl ismerik el azt, hogy az anyagilkost a Hadesbe vezessék, az oda eljutottat pedig itt is kinozzák. Ők Pluto jogainak védői emberek s az új Istenek előtt, s az új Istennel szemben az ős éjszakának immár *agg* leányai, kiket az emberek és a világosság Istenei egyaránt gyűlölnék. (E. 261., 323., 262., 69. stb.)

Az Erinysek hivatásukat s rendeltetésüket nem a Hadesből vették; a Moirák örök hatalma szötte ezt csonkítatlan örökségként számukra. (E. 194.) Pluto tehát tulajdonkép nem urok. Nem ő jelöli meg számukra az általok üzőbe veendő áldozatot; ők maguk találják meg a bűnöst, s midőn vad élvezettel üzőbe veszik s végre levezetik Pluto ítélőszéke elé: e ténykedésükkel nemcsak Plutót szolgálják, hanem teszik ezt az emberek java és erénye érdekében is, a mennyiben az emberek, látva e bűnök rémitő következményeit, visszarettennek magától a rossztól, s ezt legalább a félelem hatásos rugója alapján nem hajtják végre. (E. 494.) Míg tehát Pluto ítélete a bűnösre szorítkozik s tisztán csak a meg-

a megtorlás jellemével bír: addig az Erinysek büntetése ki-
hat a társadalomra és pedig paedagogiailag.

Az Erinysek és a Hades lakói közt tehát nincs oly
szoros összefüggés, hogy ez utóbbiak sorsával amazok sorsa
is szükségszerűleg eldőlné; sőt ellenkezőleg, büntető tényke-
désüknek ezen paedagogiai czélzata positiv viszonyba hoz-
hatja őket az új erkölcsi világrendhez s ezek képviselőihez,
tehát az új Istenekhez is.

Mielőtt azonban ezen problémával, a mely Aeschylos
vallási világnézetének legérdekesebb kérdése, közelebb foglal-
koznánk, szükséges még az emberfölötti erők *harmadik cso-
portjával*, az úgynevezett olympusi Istenekkel is megismerkedni.

Mindenesetre feltűnő, hogy a homeri Olympus számos
Isteneivel nem találkozunk. Tényleges szerep csak Zeus, Athéne
és Apollónak s mellékesen Hermesnek jutott. A többi Istenek
csak alkalmilag, a mult történetével összefüggésben, avagy
a költői beszéd élénkitése érdekében említetnek. Így emliti
fel a chorus *Hera* haragját a trojai háború okainak előadá-
sánál (A. 68.), *Apollon* pedig a házaselet nagy jelentősége
kiemelésénél emlékezik meg Heráról, nemkülönben *Kypris-
ről* (E. 214.). *Ares* a háború bajainak leírásánál, azok színe-
zése érdekében említetik. (A. 434., 651.) *Peithót* csakis
Athéne emliti, saját rábeszélő tehetségét abban személyesít-
vén. (E. 887.). *Hephaistos* nem is mint Isten, hanem mint
az örömhírt hozó *tüzi jel* szerepel, s annak fiai Apollon
honfoglalásánál, mint útkészítők, mint a vadont kiirtók említ-
tetnek. (E. 18.)

Fontosabb az, hogy *Heliost*, az Istenek és emberek
kémjét és esetleg tanúját, a ki mindeneket lát (Ilias III. 277.
Odyssea XI. 109., Ilias III. 276.), Orestes mint *atyját* hívja
fel tanuúl. Ezen atya jelző Heliost közelebbi viszonyba hozza
Zeushoz; az azonosítás ellen szól azonban a neki szánt
alárendeltebb szerep. Hogy azonban Heliosnak ezen jelző

daczára sincs önálló jelentősége, azt azon tény mutatja, hogy a tanú nem Helios, hanem az erkölcsi világosságnak képviselője: Apollon

Érdekes végre *Artemis* szerepe. Aeschylus őt mint a hold Istennőjét fogja fel, a ki a vad állatoknak szerető nemtője, Zeus szárnyas kutyáinak ellensége; a tengernek kedvezőtlen szelek által mozgatója s oly áldozatoknak követelője, mely sem nem szent, sem meg nem ünneplendő, mely gyűlöletet kelt rokonok közt s a férfi vesztét okozza. Artemis tehát mint Zeussal és a görögökkel, ellenséges hatalom lép fel, a ki a szent törvénnyel és a családok boldogságával ellenkező cselekvényeket követel. Ezen összefüggésben értjük már most a chorust, hogy Artemis ellenében a megváltóhoz, a Paeánhoz fordul; de értjük Aeschylust is, hogy közvetlen ezen szakasz után közli Zeust legfenségesebben dicsőítő himnuszát. Minden hatalom, nevezetesen Artemisé is, semmis Zeus hatalma mellett, s minden, így Artemis is, kénytelen végre is Zeus erkölcsi világrendjét szolgálni. Ha végre tekintetbe vesszük még azt, hogy a trilogia végső szakaszában, mely Zeus hatalmának győzelmét ünnepli, a kedvezőtlen szeleket előidéző, de immár Zeusnak hódoló hatalmakként az Erinysek vannak feltüntetve s Artemisről az egész trilogiában a fönt idézett helyen kívül szó sincs, úgy állíthatjuk, hogy Aeschylus vallási tudatában, Artemis mint Istennő megszűnt lenni; s az eddig mondottak alapján kétségtelen, hogy Aeschylus égi Istenekül csakis Apollónt, Athénét és mellékesen Hermest ismerte el.

Ezen Isteneknek egymáshoz való viszonyát vizsgálva, az égi hatalmak képzete még inkább egyszerűvé válik.

Hermes alakját szorosán körvonalozni még mindig bajos. Akár Sarameyara vigyük vissza, a mint ezt Müller Miksa teszi, benne látva a hajnalpírt követő, mindenüvé gyorsan elható szellőt, akár Kuhnnal a zivataros szellőre,

akár végre Prellerrel az eső Istenét lássuk ő benne¹ sokoldalú foglalkozása, változatos alakja előttünk érthetőbbé és átlátszóbbá nem lesz. Aeschylus Hermesnek ezen definíthatlan voltát elfogadja, midőn azt állítja róla, hogy Hermes talányokban beszélve, égi sötétséget von szemünk elé, úgy, hogy ő még verőfényes nappal is bajosan ismerhető fel. A mythologia e talányos természetét származása által magyarázza, a mennyiben őt a világos Zeus és a sötét, de termő Majának a földnek gyemekévé teszi. Erre Aeschylus is utal az idézett helyet megelőzőleg. Fontosabb azonban Hermesnek értékesítése szempontjából Aeschylusnak etymologiai kísérlete. Ő ugyanis Hermes *nevében* látja feladatát is jelezve; ἔρμᾶ = támasz, Hermes e szerint az égiek és földiek támogatója. Ő maga semmit sem kezd, hanem csakis a már megkezdettnek szerencsés kivitelét segíti elő. Dike vezeti Orestes karját, de a cselszövényes Hermes segíti őt a titkos küzdelemben. Mint ilyen, az eszközökből soha ki nem fogy az utakban ki nem fáradt s a czélt végre is eléri. Ő a hírnököknek védő Istene, ő az, ki Apollon meghagyására Orestest üldöztetése útjában támogatja s ő az, ki a legrejtélyesebb útra is elkíséri a lelkeket, a Hades útjára (ψυχοπομπὸς) és itt a védő sírdomb alatt őrzi a lelkeket: az élők és holtak hírnöke s közvetítője annak, hogy az alvilág szellemeihez az élők könyörgései eljussanak.

Ime Hermes szerepe Aeschylus művében.

Hermes nélküli az ethikai jellemet; sem égi, sem földi, sem alvilági, vagyis mindhárom egyenlőképen, t. i. a szerint, a mint azt megbízatása hozza magával. Neki csak mint a házat őrző Istennek van jelentősége, de akkor, midőn a vallás és erkölcsi élet legfőbb érdekeiről, midőn éppen ezen téren fölmerülő ellentét kiegyenlítéséről van szó: ekkor nincs szava.

¹ L. Preller: Griechische Mythologie 1854. 240. stb. lapon.

Az égi Istenek közül vallási és ethikai jelentőséggel csakis Zeus, Athéne és Apollon bír.

De még ezen Istenek sem egyértékűek. Apollon és Athene Zeusnak gyermekei, s mint ilyenek, Zeusszal szemben alárendeltségi viszonyban állanak. Ezen alárendelés azonban Aeschylosnál nem külső, nem physikai alapon nyugszik. Athene ugyanis már születésénél fogva is kizárja a physikai alapot. Athéne, a Zeus elméjében megérett gondolat, s midőn Zeus agyából kilépett, saját lényegét csakis a Zeus-szerű alkotta, úgy hogy Athéne lényege szerint a megnyilatkozó Zeus. (E. 618.) Apollón pedig Zeus prófétája; jóllehet anyja által a földiekkal, az elrejtettel összefüggésben áll, és pedig nemcsak oly értelemben, hogy időről időre veszi Zeus parancsait, a melyeket látnoki székeből hirdet embernek és városnak (E. 618. stb.), hanem azon mélyebb értelemben is, hogy Zeus az ő lelkét isteni bölcseséggel megtölti. (E. 17.) Mind Athéne, mind Apollonnal tehát Zeus szelleme a személyiséget alkotó. Mindkettő a megközelíthetlen magasságban és fenségben székelő Zeusnak *megjelenítője*, illetve *kijelentési szerve*.

Csak *egy* égi hatalom van, s ezen egy égi hatalom Zeus. Aeschylos vallási speculatiója azonban még itt sem állapodik meg. Érzí, hogy ezen végtelent szóval kifejezni nem lehet.

Ha Zeus — bármi is lényege —
Szívesen hallja e nevet,
E néven szólítom.
Magasbat elmém el nem ér,
Ha mindent híven meglátol,
Ha tényleg meddő gondolatai
Terhétől menekül. (A. 172. stb.)

Mintha csak a Rig-Veda szent költőit hallanók, kik keresve a létezők ős forrását, a véges mögött rejlő végtelent csak kételkedve állapodnak meg Tndra, Varuna nevei mellett.

A név a lényeket ki nem fejezi: így Zeus neve sem. De Aeschylos gondolkozása s vallásos kedélye számára nincs fenségesebb, magasabb név, a melyben megnyugodhatnak s így Zeusnál mintegy kényszerűleg állapotodik meg s az ő nevéhez köti vallási gondolatait.

Már most mit képvisel Zeus és annak kijelentője s megjelentője: Apollon és Athéne?!

Legbiztosabban járunk el e kérdés megfejtésénél, ha az ethikai részből levonjuk a következményeket.

Ha a történeti éniség álláspontján ismét érvényesülő érzéki éniség a sötét Erinysek Istenőire vezetett, úgy viszont szükséges, hogy az ellentétes jellegű erényes élet az Erinysekkel is ellentétes jellemű világos Istenek képzetére vezessen. S ugyancsak ez lényegileg Aeschylos felfogása a felsőbb Istenségről. Ezen felsőbb Istenek új Isteneknek neveztetnek, szemben a régi Istenekkel. Már ezen elnevezésben is ellentét rejlik. A régi világrendet, mely természeti erőknek vak és önző uralkodását s a véren alapuló jogosultságát kiméletlenül érvényesíté az emberekkel szemben, egy új világrend váltotta fel, mely az emberi társaságban az erkölcsi erőnek észszerű uralkodását és a jónak érvényesülését czéllozta. Ezen új Istenek mindenekelőtt az Erinysekkel, a régiek képviselőivel állanak ellentétben. Az új Istenek fénylő ruhái az Erinyseket soha sem ékítik ruházatuk nem illik az Istenek templomaihoz, de még az emberek lakaihoz sem (E. 350.) Isten, ember, sőt még az állat is kerüli őket (E. 70.), s ha az ember még is felkeresné áldozataival oltárait, az áldozat más s az idő is olyan, melyben a többi Isteneknek nem lehet áldozni (E. 109.), Apollon temploma betolakodásuk által meg van gyalázva. Nem tisztelten, távol az Istenektől folyik le életök stb. De ők sem látják szívesen Apollont s az új Istenek, mint ellenségeik ellen, heves panaszbantörnek ki. (E. 778. stb.) S ezen általános ellentét *közelebbi*

hivatásukban, szereplésükben is nyilvánul. Zeus a házasságot még az eskünél is többre becsüli, azt megszenteli (E. 713.), míg az Erinysek e frigygyel mitsem törődve, értékesnek csak a vér kötelékeit tartják. (E. 608.) Az új Istenek tehát a személyi értéken alapuló erkölcsi alapköteléknek védői, az Erinysek ellenben a vérazonosságon alapuló természeti viszonyoknak őrei; amazok nyilvánulatukban erkölcsi hatalmak, emezek természetiek.

Ezen ellentétes természetük alapján értjük, hogy az új Istenek *működésük célját* az emberek boldogításában, a jónak győzelemre vezetésében lelék. Apollon és Hermes működése Zeus által megtiszteltetik, midőn ők az emberek üdveért küzdenek (E. 91.), s a mint a chorus és Zeus hívei Zeustől várják a legnagyobb bajok között is e dolgok jóra fordultát: úgy Apollon is a jóttevésben, különösen az új Isteneket tisztelők és segítségükre szorulóknak támogatásában leli működése jogalapját (E. 728.); Athéne pedig az új Istenek jóért való küzdelmének sikerében találja működésének jutalmát. (E. 974.) Az Erinysek működésének közvetlen célja ellenben csak a baj, a rossz. «átok»-nak nevezi őket a népnek szava. (E. 418. stb.)

Az új Istenek működésének *tárgya* az ember személyisége. Ezt nézik, ezt értékesítik s erre kívánnak hatni. Kassandra bűne után is az Isten szelleme által ihletett nő, bár szavának nem hisz senki sem; Agamemnon, ha vétkezett is, megmarad a háborúban jeleskedő s a szent pálczát hordozó királynak, a kire nézve nem közönyös, hogy Amazonnak biztos nyila avagy egy nő sima szava és cselszövényes hálója által veszett el. És Kronos, bár Zeusnak atyja s így a vérazonosságán alapuló természetes kötelék által van kötve fiához, mégis megmarad ama sötét hatalomnak, mely a személyiség értékét elismerő Zeus erkölcsi hatalmával fékezendő meg. (E. 645.) Az Erinysek ellenben a személyiségre nem tekin-

tenek, annak értékével nem törődnek, maga a véres tett elég működésük irányítására.

Ezzel szorosan összefügg az ellentétes hatalmak működésének *módja*. Az új Istenek nem az önzésen alapuló boszú vak szelleme, mintegy természeti ösztön által vezéreltetnek cselekvésükben — ez az Erinysek cselekvésének módja; hanem a szereteten alapuló belátás, az ész szelleme által vezetik az ember sorsát.

Ezzel a $\Delta\iota\chi\eta$ -nek érvényesülése is más az új Istenek és más az Erinysek uralma alatt. Érvényesül a $\Delta\iota\chi\eta$ az új Istenek uralkodása alatt is; de míg az Erinysek természeti hatalomként, vak ösztön által vezetve, maguk szaglászszák a vérnyomot s élvezettel szívják ki élő áldozatukból a vért: addig az új Istenek éppen azáltal, hogy az emberiséget az ész országába emelik, magára az emberiségre, a történetben érvényesülő erkölcsi erőkre bizzák a $\Delta\iota\chi\eta$ végrehajtását. Nem ők, hanem maga a történet az ítélő. (A világtörténet világítélet is.) Nevezetesen pedig nem ítélnék az új Istenek oly esetekben, a melyekben az egyes ember egészen visszasülyed a természeti vadság állapotába, s megfeledkezve még a természet szaváról is, vérengzve fordul saját vére ellen. Zeus nem tartja méltónak e gyűlölt vér által mocskolt társaságot arra, hogy ő ítéljen felettük (E. 360.), s az új Isteneket e szomorú ítélet feladata nem terheli. (E. 357.) De másrészt abban sem nyugodhatnak meg, hogy az Erinysek végezzék s hajtják végre az ítéletet.

Az új Istenek által megállapított ész országában, a melyben a személyi érték el van ismerve, az Erinysek mérteke nem alkalmazható. Az új Istenek nem a bűnre, hanem a bűnösre tekintenek; nem külső tények, hanem az ember érzülete alapján ítélnék, nem kívánják a bűnös halálát, hanem életét és pedig úgy, hogy a bűnt követő *bajon okulva*, életét a közösség javára értékesítse. Ez utóbbi eset pedig csak akkor

állhat be, ha maga az emberi társaság, mely a bűn által esetleg alapjaiban volt megtámadva, saját ítélete által is visszahelyezte a bűnöst normális állásába.

Kettős ítéletnek van tehát az egyes bűnös alávetve. Egy benső, Isten által végzendő, s egy külső, az emberi társadalom által végrehajtandó ítéletnek.

Az első ítélet már az álomban kísértetiesen felszólaló lelkiismeret szavában bünteti a bűnöst. (A. 189.) Ezen lelki gyötrellem azonban még nem elég. A bűn teljes súlyával kell hogy nehezedjek a bűnös lelkére; érezze, hogy a bűn kizárta őt az emberek közösségéből, s hogy nem találhat felszabadulást a bűn súlya alól, míg bocsánatot nem nyert az Istenségtől, a föld közepén, köldökén s az örök tűz mellett székelő Apollontól, a lélek orvosától, büntől való megváltójától. S Apollon e benső kiengesztelődést magadja annak, a ki nem cselekedetek által kíván megigazulni, hanem némán, bűnének teljes tudatában véres kezében tartott fegyverével, áldozatra való készségét fejére kötött tiszta szalagával, s kegyelmet, békét esdő kérését a fehér gyapot szálaival befont olajgalyakkal fejezi ki. (E. 44.)

De a bünsúlyyal még el nem mult a baj, a bünt követő külső szenvedés. A kegyelmes Isten azonban lelki erőt és bátorságot nyújt a kiengeszteltnek (E. 75.), úgy hogy ez a bajt, a száműzöttnek szenvedéseit nyugodtan viseli s e közben embertársai részvételét is kiérdemli és embertársaival folytatott érintkezése által nekik nem árt. (E. 283.). Csak az ily szenvedések által kipróbált és a tisztulási törvényeket végzett bűnösnek immár kegyes és tiszta szája nyilhat meg amaz esdő kérésre, hogy az Istenség védelme alatt szabaduljon meg külsőleg is a bajtól. (E. 272.)

E külső bajtól azonban nem az Istenség szabadítja fel az embert. Az új Istenek közvetlenül a bűn külső következményeivel nem törődnek, Athenére nézve Orestes ügye a

belső kiengesztelődéssel be van fejezve. (E. 473.). A történetben érvényesülő $\Delta\iota\chi\eta$ -re bízták az ítéletet. Csakis a véres bűnnek büntetése volt eddig egyenesen az Erinysek jogkörébe helyezve. Minthogy azonban az Erinysek ezen büntető ténykedésüknél a személyi érték szempontját teljesen mellőzték, pedig az új Istenek uralkodásánál éppen ezen szempont az egyedül jogosult: az új Istenek a bűnöst is felszabadítják az Erinysek hatalma alól, s átadják az ész alapján szervezett emberi társadalomnak, hogy ez ítéljen és pedig a $\Delta\iota\chi\eta$ új törvényét szem előtt tartva: hogy a büntetésnek ne a halál, hanem az okulás legyen a célja. Az Areopagus — az új Istenek intézménye veszi át az Erinysek feladatát erkölcsi alakban. Azáltal, hogy ezen Areopagusban az ítélet független, hős, belátó, a személyiséget a tett mellett is értékesíteni képes személyiségekre, Athén polgárainak virágára van bízva, biztosítva van minden időkre épp úgy az Erinysek *boszúhatalmának* megsemmisülte, mint az új Isteneknek erkölcsi felfogása az emberek közt.

S ezzel elérkeztünk azon kérdés tisztázásához, hogy valjon Aeschylus szerint van-e még ezen új vallás erkölcsi világnézetében az Erinyseknek jelentősége?

Az Erinysek, a mint láttuk volt, érzik az új Istenek által rájuk mért csapást. Érzik, hogy az Areopagus intézménye és ítélete által meg vannak semmisítve. A természeti hatalmak megsemmisítése azonban nem állhat az erkölcsi hatalmak érdekében. Az ember erkölcsi lényege nem a természettől való eltérésben, hanem a természeti erőknek erkölcsi célokra való felhasználásában rejlik.

Igy az új Istenek sem semmisítik meg az Erinyseknek — ezen természeti erőknek — hatalmát. Elismerik mindenképp azt, hogy a természeti erők kérlelhetlen logikájában, melylyel szemben minden emberi erő és tekintély semmis, egy erkölcsileg nevelő tényező rejlik. A gyarló embert féle-

lem fogja el, midőn a természeti törvénynek ezen bár vak és ösztönszerű önérvényesülését a bűnnel szemben látja, úgy, hogy ha a jónak kedvéért nem is halad az erény a kegyelet útján, mégis kerüli a bűnt a büntetéstől való *félelemből*. E félelemnek tehát erkölcsileg nevelő hatása van. Az Erinysek ez alapra helyezkednek, s kérlelhetlen hivatásukat a tény érvényesülése szempontjából védik az új Istennel szemben. (E. 494.) Hivatásuk ezen positiv nevelői hatását azonban az új Istenek is elismerik, éppen azért, midőn a bűn fölötti ítéletet az Areopagusra bizzák, a félelem ébresztésének hatalmát is az Areopagusra ruházzák; és ezzel az Erinysek jelentőségét az erkölcsi téren megsemmisítik. Van azonban az Erinyseknek, mint természeti erőknek még egy más jelentőségök. Ismeri a bölcs Athene ezen természeti erők pusztító és a polgáriasodásra, a vallás-erkölcsi életre nézve is végzetes hatását (E. 480.), mint a kik átok és áldás okozói lehetnek egyaránt. Jaj, ha megsértetnek, lelkük mérge ekkor kiömlik s a földet virányok helyett száraz zuzmó vonja be s az embereket vészes kór semmisíti meg. (E. 782.) Azért szükséges, hogy úgy az ember, valamint az új Istenség is megismerje s felhasználni tudja őket. A bölcs Athéne úgy is jár el velök szemben. A természeti erők rettentő nyilvánulata, alakja, melynek feltünésekor még az erkölcsi végtelen hatalmakhoz oly közel álló ember is rettegve menekül saját otthonából, Apollon szentélyéből: Athénét meg nem ijeszti. (E. 416.) Eleve bámulja e rettentő alakokat, de azután nyugodtan szemléli és egyéni értékük szerint törekszik megismerni. Elismeri hatalmukat, de mégsem nyúl keze ama rejteknek kulcsához, melyet csak ő ismer, s mely a mennykövet őrzi, mert tudja azt, hogy az *értelem* s ezen alapuló *ige*, a természeti erőket haragjukban, elemi pusztító hatásukban kibékíti, s azokat az emberiségre áldásossá teheti. Fődolog, hogy az erkölcsi hatalmak eme természeti hatalmak sajátságát, természetét

minél inkább felismerjük és soha ki ne fáradjanak békitő tevékenységükben. (E. 882.) Az okos szó végre is megszelídíti a természeti erőket úgy, hogy az erkölcsi hatalmak befolyása alatt jóakarókká, áldókká válnak. Mint ilyenek is, a föld alatt honolnak a mélységben, s az ember földi sorsa, boldogsága az ő kezükben van. Általuk csiráztat a nap sugara a földből gazdag szerencsét és áldást, ők tartják vissza a bimbókat és fák gyümölcsét elhervasztó vészes szeleket, s ők nyitják meg a föld mélyében rejlő bányakincseket, termékenység és meddség, élet és halál, öröm és bánat felett ők határoznak a Moirákkal együtt. (E. 939 — 962.) De rájuk van bízva a *természetivé* vált *szokás* és *jog* fölött való örökös, ezen minden családi és állami életet szabályozó hatalom, mely a természetes indulatok fölött uralkodva épp úgy boldogítja a családot, mint távol tartja a polgárok köréből a versengést és testvérharcot. Így lesznek az Eumenidákká vált Erinysek minden ház jólétének forrásává. Ők maguk pedig, nevezetesen azért, hogy közreműködnek a felvirágozásnak és dicsőségnek induló Athéne fejlődésében, fennen dicsőíttetnek s tiszteltetnek, Athéne Istennő házána társaivá válnak (E. 836.), s előbb oly gyászos lakuk ezután ment lesz minden bánattól. (E. 894.)

Igy hirdeti Aeschylus a természeti és erkölcsi hatalmak kibékülését, mely után mindegyik hatalom célja *egy*: az emberek, nevezetesen Athén polgárainak boldogítása. Ezen közös cél felé azonban különböző úton törekszenek.

A természeti hatalmak, bármily nagy és változatos is legyen hatásuk, mindig személytelenek maradnak. A természeti törvények kényszerűleg hatnak s hatásuk káros avagy áldásos iránya nem tőlük, hanem lényegileg az őket felhasználni s így módosítani képes szellemtől függ. Ellenben az *erkölcsi* erőknél alapja: a *személyiség*. Így tehát természetes, hogy az új Istenek, a mennyiben nyilatkoznak, *egyéni-*

sülnek. Apollon Zeusnak kijelentője, míg Athéne annak *megjelenítője*. Apollon Zeustól ajándékképpen veszi az isteni bölcseséget, s Zeus által lesz annak prófétája (E. 19.); ellenben Athéne már születésével bírja e kincset. Apollon, mint *férfiú*, a kijelentő, tehát kifelé ható munkásságra, tette hivatott, ellenben Athéne, mint *nő*, a megjelenítő: azaz megjelenésével ható s meghatározott körön belül békés, összetartó tevékenységre van hivatva.

Apollon származása alapján a földdel, a természeti hatalmakkal függ össze: Gaea, Themis, Phoebe — Leto anyja által titáni elődjai, s ha nem is jószellemét, de jósszékét Phoebetől nyeri születési ajándékként. Ezért is a férfiú aktivitását Apollónál az indulatnak elragadó *heve* támogatja. Ő, mint a világosság kijelentője, kiméletlen, heves az Erinysekkel szemben és pedig nemcsak szavaiban, hanem tetteiben is, ívéhez és nyilaihoz nyúl s azokkal fenyegetődzik (E. 178.), s békítő okok helyett Zeus hatalmára hivatkozik, a ki felforgathat mindent, s a kinek hatalma minden eskü fölött áll és akarátát az Erinysek is kénytelenek teljesíteni. (E. 618.). Athéne ellenben származása alapján s mint Zeusnak női megjelenítője, ment minden indulattól. Bár Apollon napnyilainál is hatalmasabb fegyverhez nyúlhatna, ő nem ez eszközt, hanem az *engesztelő ígét* ragadja meg. Nem gyalázza, de tiszteli az Erinyseket, s a tények igazságos értékesítése érdekében nemcsak az érzületet, hanem a külső kényszerítő körülményeket is tekintetbe veszi, s az eskü fölé nem a hatalmat, hanem az igazságot helyezi (E. 435.), s végre, mint igazi nő, nem is ő ítél, hanem az ész által vezérelt férfiakra bizza a nyilvánosság elé tartozó ítélethozatalt.

Apollonnak földi származása és férfias hévvel gyakorolt hivatásával függ össze kiméletlen küzdelme a sötét hatalmakkal, nevezetesen a sötétség sárkányának legyilkolása mint Orestest hasonló tette buzdító szava. A földi indula-

toknak alávetett férfiú addig, míg maga a társadalom nem gondoskodott a jónak győzelemre való juttatásáról, maga végzi a nemes haragnak művét. Apollón a mythos szerint tette által vétkezett s maga is kénytelen volt baj által kiengesztelődni. Ő a bűn és baj érzelmeit és lelki fájdalmait ismeri, s mint ilyen és mint mégis Isten, σωτήρ, καθάρσιος, a léleknek igaz orvosa, Paeanja lehet. Ezért is Apollón az esdő Orestest kegyesen fogadja, kérelmét meg nem tagadja, kiengeszteli őt s lelki erővel, a férfias türés és küzdés erejével ruhazza fel; maga veszi kezébe Orestes ügyének külső elintézését, sőt az Erinysekkal szemben is egyenesen magára vállalja Orestes bünsúlyát; mert iszonyatos Istenek és emberek előtt az elárult esdőnek neheztelése. (E. 232.) Athéne már ily működésre nem vállalkozhatik. Ilyen véres bűn az ő szent körébe nem tartozik, ő a sötét hatalmakat — igaz nő módjára — csak hallásból, de nem látásból ismeri. (E. 411.) De a hozzá esdőleg forduló lelkében kiengesztelt Orestes mégis számíthat Athéne kegyelmére, s a felmentő fehér követ elnyeri különösen akkor, midőn a fekete kő egy oly nő tisztelne meg, ki nőiességéből kivetkőzve, férjét, a háznak urát meggyilkolta. (E. 737. stb.)

Apollón, mint férfiú, szavaiban és tetteiben határozottan, egyenesen hirdeti Zeus akaratát; mindenütt kezdeményez, támad, cselekszik.

Athéne, mint nő, megjelenése, léte által hat s szellemével áthatva a természeti és erkölcsi tényezőket: ezek önállóan működnek, kibékülten egymással az emberiség s nevezetesen Athén felvirágzása, szellemi, vallás-erkölcsi emelkedése érdekében.

Apollón, mint részben földi származású és Zeusnak csak prófétája pártot képvisel; Athéne, mint Zeus megjelenítője, minden párt fölött áll. Míg az Erinysek Apollont nem látják szívesen, maradjon ő sajátjában (E. 577.), addig Athénét

felkeresik, az ő bölcsességétől tanácsot várnak, tisztelik őt és származását s végre követik is tanácsát.

Apollon az előkészítő, az elvileg megalapító, míg Athéne az elkészítő, a befejező.

Határozott egyéniségekként lépnek tehát elibénk Apollon és Athéne személyiségében az új Istenek. Mindketten azonban, a mint azt föntebb már ki is emeltük, *személyiségük alapját* lényegileg Zeus szellemében birják. Mindkettő Zeus organuma. A kit azonban Aeschylos még sem tart egyéniségnek. Sőt minden egyéntől annyira mentnek tekint, hogy még néven is csak *feltételesen* szólítja, kiérezve azt, hogy minden név bizonyos egyéni vonatkoztatásba hozza az ezzel megjelöltet. A mindeneket egyéni létében megalapító gondolat a nevet kerüli. (Wer darf ihn nennen . . . . Nenn' es dann, wie du willst . . . . Ich habe keinen Namen dafür! Goethe.) Másként áll a dolog a személyiség kérdésével.

Azon tényből, hogy Aeschylos Zeust egyéniséggel nem ruházhatja fel, még nem következik, hogy őt *személyiségnek* sem tekintette. Éppen ellenkezőleg Aeschylos Zeust abszolút személyiségnek *contemplálja*, midőn nálánál magasabbat nem ismer (A. 172.), midőn benne látja minden talánynak megoldását (A. 155.), minden bölcsesség legmagasabb czélját (A. 185.) az ő akaratára viszi vissza minden létező teremtetést, s minden létezőben a végső hatást tőle származtatja stb.

Ime az új Istenek különböző szerepe. Apollon és Athéne élesen körülhatárolt egyéniségekként tűnnek fel; a mindenekben s mindenek által ható Zeus pedig abszolút személyiségekként lép elibünk. Míg az Erinysek természetök alapján nem egyéniesülnek. S a mint nem egyéniesülnek, úgy együttvéve sem képviselnek személyi erőt. A Moria vagyis a Moriak és az Istenek képezik ható ténykedésük alapját. Aeschylos vallási világnézetére nézve az Erinyseknek a Moirákhoz való ezen viszonya nagyjelentőségű. Az Erinyseket már a szár-

mazás is a Moirákhoz köti, tőlük nyerik eredeti hivatásukat, a Moirákhoz fordulnak bajaikban és még akkor is, midőn eredeti hivatásuktól megfosztattak s Athene békítő működése következtében Eumenidákká válnak, e működésüknek nem a külső természetre, de az *emberre* vonatkozó körét a Moiráknak tartják fenn. A Moirák határoznak az emberek élete és halála felett, ők adják az egészséget, a viruló életet és szerencsét, ők igazítják az emberek sorsát és döntenek az egyesek bajai felett. (E. 959.) Az Erinysek működésének végső alapja tehát, a mennyiben az közvetlen az emberre vonatkozik, nem önmagukban, hanem a Moirákban rejlik; az Erinysek csakis a Moiráknak organumai s így nem képviselhetnek személyi erőt.

De éppen az által, hogy az Erinysek működésük végső alapját nem Zeusban, hanem a Moirákban találják: Zeus abszolút személyisége mellé egy korlátozó hatalom sorakozik, mely Zeus személyiségét abszolút jellemétől megfosztja. Aeschylusnak a felsőbb hatalmakra vonatkozó nézete ennek következtében dualismushoz vezet.

S ezen dualismus mellett több érvre és helyre lehet hivatkozni. Már maga a kibékülés szava mutatja, hogy a felsőbb hatalmakra nézve ellentétek léteztek, a kibékülés eredménye pedig arra vall, hogy ezen Moira organumaiként működő természeti hatalmaknak önálló hatáskör biztosított sajátos czéllal és sajátos eszközökkel. Hogy Aeschylus vallási világnézetében a kibékülés ezen eredményét ily dualistikus alakban vette fel, azt egészen világosan bizonyítja az Orestianak zárószava, mely a drámából merítendő tanulságot, okulást fejezi ki, s mely szerint «Pallas polgárainak sorsát *így* igazíták el a mindenséget látó Zeus és a Moira» (E. 1046.). Tehát nem egyedül Zeus, hanem Zeus és a Moira. A Moiráknak Zeus mellett is van intező hatalma és pedig egy oly körre nézve, a melyre Zeusnak hatalma nincs. Ezt Apollon

egész világosan el is ismeri, midőn azt állítja, hogy Zeus bármit is tehet, mindent minden nehézség nélkül teljesen felfordíthat, de a *halállal* szemben tehetetlen (E. 650.) s Apollon is, midőn Pheres számára a halhatatlanságot kívánja kieszközölni, nem Zeushez fordul, hanem a Moirákhoz (E. 726.). A Moira tehát Zeussal szemben általa is elismert hatalom s így a dualismus bajosan kerülhető el. Másrészt azonban az ethikai részben talált egységes megoldás: a vallási téren hasonlóan egységes megoldást követel. A bűnnel és hajjall szemben győzedelmeskedett a jó Aeschylos optimismusában, s itt a vallási téren a dualismus fölött győzedelmeskedő theodicaeát várunk s találunk is.

Mindenek előtt tény az, hogy Aeschylos egész művében nem fordul elő oly hely, mely Zeust a Moira avagy a természeti erők hatalmának alárendelné. Zeus nem áll a Moira alatt. A Moira vagyis a természeti erők hatalma csakis a teremtett *világgal*, az *emberrel* szemben érvényesül.

E szerint tehát csakis a teremtett világban áll Zeussal szemben a Moira hatalma, csak itt korlátozzák e hatalmak egymást s e téren kölcsönösen elvonják egymástól az absolutum jelzőjét. Lehetne ugyan a két hatalom absolut voltának megmentése érdekében e két hatalom sajátos természetén alapuló hatásnak különböző voltára s így ennek megfelelő különböző tárgyára támaszkodva az infinitum sui generis-féle elmélet alapján mindkettő substantialis létének védelmére is kelni. Ez azonban Aeschylos gondolkozásának éppenséggel nem felel meg. Széttépnők a világot egy testire és egy szellemire; a kettő közötti kölcsönhatást kénytelenek lennénk tagadni s nyernénk egy immár áthidalhatlan dualismus mellett még egy oly világnézetet, mely sem a konkrét létet, tehát a testi és szelleminek egységét, sem a levést és fejlődést nem volna képes megmagyarázni. Ily elmélet a középkornak megosztott gondolkozása alapján érthető, de nem a görög szellemnek

harmoniót kereső otthonában, nem nevezetesen Aeschylosnál, a ki az erkölcsi személyiség értékének érvényesülése alapján legyőzi a létező ellentétet.

A dualismus problémáját Aeschylos szellemében sokkal inkább megfejtené egy oly elmélet, mely Ahuramazda és Angramanyu ellentétéből indulva ki, a vallási ellentétet is *ethikailag, történetileg* kívánja megoldani. Aeschylosnál megvan az erőszakoskodó romboló Titánok hatalma, mely ellen, mint régi hatalmak ellen küzd Zeus, s az emberiség története nála is, a mint azt éppen az Orestia mutatja, arra van rendelve, hogy az emberek Zeus országában, nevezetesen Athénben végre is leküzdjék az Istenek segedelme által az ellenséges hatalmakat. Ahuramazda bizton győzedelmeskedő igéit hirdeti Apollon, midőn az Erinysek ellen fordulva e szavakban tör ki:

Gyűlöl téged Isteneknek új serege
Gyűlöl a régi; enyém lesz a győzelem (E. 732.)

s Ahuramazda győzedelmét hirdeti Athéne e szavakban:

Zeus a ható, tanácsnak ő intézője
Ügyünk győzött mindenképen
Jóért való küzdelmünkben (E. 968.).

S mégis e megfejtés csak *mozzanatként* van meg Aeschylos művében. Aeschylos mélyebben fogja fel e problémát, mint a harcziás persa gondolkozás. A persa gondolkozás elvi dualismusból indul ki s e dualismus csomóját erőszakos módon vágja szét, midőn végre is megsemmisíti a rossznak elvét. Aeschylos ily *elvi* dualismust tulajdonképen nem ismer s ennek következtében megsemmisítő műtetre sem kényszerül.

Nem szólhatunk ugyanis elvi dualismusról Aeschylosnál azért, mert Aeschylos Zeust úgy fogja fel, mint a ki a mindenséget teremtette, mint a ki mindenekben ténykedik, a ki mindeneket végre is elvégez s ha áll is az, hogy Zeus

a halál fölött nem bir hatalommal s e hatalom a Moirának van fentartva, nem szabad arról megfélekezni, hogy Zeus e hatalommal azért nem bir, mivel ez ellen ő maga nem emelt óvást. Zeus tehát tulajdonkép ura a halálnak s így a Moirának is, s csakis az ő akarata alapján van a Moirának a végességnek e világon hatalma. Így tehát az, a mi eddig Zeus világra gyakorolt tevékenységében korlátnak tűnt fel, tulajdonkép nem más hatalom által való korlátozás, meghatárolás, hanem Zeusnak *önkorlátozása*. Zeus a maga közvetlen tevékenységét az erkölcsi térre szorítja s a természeti erőknek, mint egy véges folyamat okozóinak önnálló tért biztosít. Más szóval: Zeus a világot végesnek teremtette, úgy hogy ennek következtében minden földi lény előbb-utóbb a Moirának, a halál hatalmának alá is van vetve.

Ezen önkorlátozása természeti erőkkel szemben tisztán csakis a végesség körére, tehát arra vonatkozik, a mi nélkül megszűnnék e világ világ lenni, máskülönben pedig ezen Zeus mellett álló erőnek hatalma az emberre nézve is megszűnik ennek szellemi és erkölcsi emelkedése arányában. A Zeus által az ész országába emelt ember átveszi az Erinysek törvénykezését a legsúlyosabb esetekben, s a természeti hatalmakat ismerő ember Athene módjára azok rettentő hatásától sem fél, hanem a természeti erőkkel okosan bánva azokat az erkölcsi jót is szolgáló javak eszközlésére használja fel. Így tehát a természeti erők önálló hatásköre éppen Zeus ténykedése alapján mind szűkebb térre szorul. Az Erinysek hatalma csupán eszközi jelentőségűnek tekintendő, mint ezt maguk is elismerik, midőn bevallják, hogy régi hivatásukat Zeustől nyerték, midőn Athenetől kérnek tanácsot. Athene származását tisztelik, s mint Eumenidák az Athenieknek üdvöt és áldást kívánva Zeus előtt hódolnak.

Nincs is hatalom, mely közvetlenül vagy közvetve Zeustól ne származnék. Zeus a teremtő, Zeus a megtartó. Az ő

akarata alapján van minden e világon a végesség hatalmának alávetve (Moirá). Az ezzel adott levés és fejlődés az érzékiből indul ki, s a szellemi és erkölcsi felé irányul. Ezért van, hogy kezdetben az érzéki és természeti hatalmak uralkodnak feltétlenül. Ezen uralkodásnak maga Zeus vet véget, de nem úgy, hogy a természeti hatalmakat megsemmisíté, hanem úgy hogy azokat megfékezi, a föld mélyébe elzárja. (Titanok.) A természeti hatalmak ezen megfékezése alapján a világnak történetét az emberiség története váltja fel.

Kezdetben az emberiség körén belől is az érzéki természet uralkodik véletlen, egyedi jellegével. Az egyes érzéki meghatározottságában, tehát mint egyed az értékes s minden más vele szemben csakis eszköz. A cselekvésnek egyedül határozó rugója az önzés s az erő és ügyesség fokozata dönt a fölött, hogy valaki zsarnok legyen vagy szolgál. Csak a félelem tartja vissza a kölcsönös megvetés és gyűlölet nyilvánulatait s kitéréseit. (Klytaemnestra és Aigisthos.)

A természet erőinek uralma alól végre Zeus felszabadítja az emberiséget elvileg az által, hogy a társadalom összejtjét képező, a személyiség értékének elismerésén alapuló házasságot megszenteli és védelme alá fogadja. Az emberi Titánok immár az emberiségben rejlő erkölcsi erők által szellemileg, Zeus szellemének érvényesülése alapján győzenedők le. A bűn még csak ez állásponton nyer erkölcsi jelleget s az ösbűn, melyet Zeus maga megbüntet, a házasság ezen erkölcsi öskötelék megsértésében rejlik.

A személyi érték elismerésén alapuló házasság élettel van még csak megállapítva a családi élet, melyet immár nem az önzés, hanem a bizalom és szeretet rúgói mozgatnak. A zsarnok helyébe a patriarcha lép s a zsarnokságon alapuló hősök cultusát kiszorítja az ösök cultusa. A családi tűzhely szentélyyé válik, melyen belől épp úgy mint a házasság maga, mindenki sérthetetlen.

De az Erinysek Δίκη-je még mindig érvényben van, és pedig úgy, hogy a bűn immár nemcsak a vérkötélék megsértésére terjesztetik ki, hanem a család és társadalomban az elismerés, kegyelet, bizalom és szeretet által szokás és jogban megerősödött kötelekek megsértésére is. Az előbbi bünt még mindig az Erinysek üldözik s ezért ezek az ember részéről sötét éji cultusban is részesülnek, míg az utóbbi bűn büntetését, a mennyiben a földön a bűnös nem lakolt, Zeus helyettese hajtja végre az alvilágban, szintén kérelhetlenül ítélve. A bűnre büntetés, a bűnösre szenvedés vár.

Ezen Δίκη azonban nem felel meg azon erkölcsi világrend szellemének, a melyet Zeus a személyi érték elismerése alapján a házasság életben s ez által a család és társadalomban megszentelt s melynek ő a szent őre. A személyi érték elismerése a bűnös cselekvénynél nemcsak a bűnre, hanem a bűnösre is tekintettel van s ezért a szenvedést nem a csak másokat elrettentő megtorlás, hanem a bűnöst is javító okulás szempontja alá helyezi. A szenvedés okulásra való: ez Zeus Δίκη-je. S ezzel az emberiség igazán az ész országába lép. A bűnös átlépve Zeus erkölcsi törvényét, bűnbánata s egyedül Istenbe fektetett bizalma alapján engesztelődik ki Istennel s a mennyiben a társadalom kötelekeit is megsértette, az ő birói ítéletének is aláveti magát.

Az Erinysek rettentő hatalma megszűnik; a Hades féltelmei az egyest nem ijesztik. Az erkölcsi világrend a társadalomban is győzedelmeskedik. Az emberi fejlődés célját éri.

Így történik, hogy bár Zeus akarata alapján minden földi lét alá van vetve a Moira hatalmának, mégis mindez csak eszköz Zeus kezében, hogy végre is az ő szelleme győzedelmeskedjék. Az ember külső sorsa Zeus akarata alapján a Moirától függ, e külsőre Zeus közvetlen befolyást nem gyakorol, az ember erkölcsi értéke azonban attól függ,

hogy mily mértékben képes Istennel kiengesztelődve, Athene módjára Zeust a társadalomban megjeleníteni s a természeti erőket a jónak érdekében felhasználni.

Áll tehát az, hogy az ember földi életét a Moira és Zeus intézi; de teljes mértékben áll az is, hogy a lét végalapja épp úgy mint végcélja Zeus. Ő az abszolút személyiség.

Aeschylos ezen történeti alapon nyugvó valláshölcsületének megfelel az Orestióban szereplők vallásossága is.

Az *íma* a vallásos kedély közvetlen nyilvánulata. Igaz, hogy különböző hatalmakhoz száll fel imájában a vallásos lélek; de a helyzet és kedély legnagyobb szorongatása közben a nemesnek végső esdő imája mindig Zeus fenséges trónusához emelkedik, mert ő az, a ki végre is mindeneket kegyelmesen elvégez. Ezért is a hálaíma, bármennyire közben járjon is Apollon és Athéne, végre mégis Zeust dicsőíti. (E. 762. 913. 974.).

Az ember *önmagára* támaszkodva ugyanis semmis! Mit sem végez Zeus nélkül. Legyen bárki ellenséged, csak az Isten ne legyen az. (X. 901.).

Ezért is istentelenség azon állítás, hogy az Istenek az emberekkel nem törődnek s biztos büntetés éri azt, ki a Titanok módjára, önerejébe bizakodva a személyi értéket másokban el nem ismerve, az emberek s a társadalmat egybetartó kötelekek fölé emelkedik; és biztosan elbukik az is, ki életének értékét külső javakba helyezi, melyek csak eszközi jelentőségűek. (A. 386.)

Az ember éppen azért végessége és gyarlósága tudatában félelemmel hódol az Istenek előtt, az emberi társadalom erkölcsi kötelekeit, mint az Istenség oltalma alatt állókat tiszteli s nem kényszerből, de szívesen teljesíti az ezekből folyó kötelességeit, a földi javakat pedig túl nem becsüli, legjobbnak tartja azok közepes mértékét. (E. 522. 709. 523. A. 385. stb.)

A büntől, melynek végzetes, természeti erővel ható következményeit ismeri, óvakodik; ha azt elkövette Istennel kiengesztelődik s az Istentől nyert erő alapján nyugodtan veszi magára a megsértett társadalom által ráért bajt: nyugodtan teheti ezt, mivel tudja hogy az Erinysek védelme alatt álló, természetivé vált szokások és jogok személyiségét, életét tönkre nem tehetik, sőt az ezektől reá szabott büntetések, bajok csakis okulására, erkölcsi nevelésére szolgálnak; tudja azt is, hogy személyisége és élete fölött döntő ítélet sem a természeti vak törvényekre, vagy a véletlen által befolyásolt népre, hanem belátó és független egyénekre, a polgárok virágára van bízva.

Az ember külső sorsa, javai és bajai fölött nem Zeus határoz. Mind e fölött az Erinysek határoznak. Néma vész éri azt, ki e természeti erők ellen zúgolódik, azok ellen fellázad, a ki ellenben azok működésében megnyugszik s ezen sorsát intéző hatalmat tiszteli s egyenes úton haladva jó lelkületét a jóra irányítja: az Athene közvetítésével magától Zeustól nyeri boldogságának ígérését. (E. 898. 993. 968. stb.)

Az ember belső sorsa fölött erkölcsi személyi értéke határoz s ezen erkölcsi személyi érték Zeus segedelmével Zeus törvénye alapján még a külső sors fölött is uralkodik.

Vége a természeti erők rettentő voltának. *Szépen* beleilleszkednek a jónak szerves egészébe. Valamint az Erinysek hatalma, úgy a bűn és baj sem öncél, hanem Zeus, s a jó céljait szolgálják.

Ezek Aeschylus vallás-erkölcsi nézetei. Közvetlen politikai célját: az Areopagus fentartását nem érte ugyan el általok, de azért e nézeteket ma sem mérlegelheti senki valódi erkölcsi *záθαρητες* s vallási emelkedettség nélkül!

Schneller István.

PSYCHOLOGIAI TANULMÁNYOK.

— Második és befejező közlemény.¹ —

Az emlékezet.

Az emberek csak akkor veszik észre, hogy emlékezünk van, mikor azt meg kell erőltetniök, minél fogva az a balhiedelem támad bennök, hogy az emlékező tehetség egy szunnyadó erő, mely csak hebe-korba s inkább csak kivételes alkalmakkor lép actióba. Hozzájárul még, hogy emlékezetüket rendszerint csak kicsinyes dolgok: egy-egy szám, név, hely, időpont vagy másnemű adat miatt erőltetik meg, minélfogva megszokják, hogy az emlékezetet valamelyes lomtárnak tekintsék, és semmi esetre se számítsák a magasabbrendű szellemi tehetségek közé. A memoriának ez a kicsinylése átharapódzott a tudományra is, és nincsen lélektani rendszer, mely az emlékezetnek helyét és szerepét kellő módon kijelölné az ember szellemi életében.

Pedig egy kis meggondolás rögtön mutatja, hogy az emlékezet első rendű jelentőséggel bír lelki életünk történetében. Nem vehetünk szemügyre semmit és nem gondolkodhatunk semmi fölött, a nélkül, hogy a tárgyak vagy önmagukat vagy más tárgyakat emlékezetünkbe ne juttatnák. A magyar ember nagyon helyes lélektani érzéket tanusít, midőn e kifejezéseket: «eszébe jut» és «emlékezetébe jut» majdnem egyértelműeknek veszi. Az eszmélkedés lényegében véve nem

¹ Az első közleményt lásd az «Athenaeum» II. évf. 1. számában.

is egyéb, mint emlékezés, illetőleg az egyik tárgyról a másikra való áttérés az emlékezés segítségével. Vegyük ki az emlékezetet a lélekből és menten romba dől az eszméletnek egész világa, mert lehetetlenség eszméket összekapcsolni emlékezet nélkül. Minden hosszabb analysis nélkül, mintegy eleve bizonyos, hogy eszméletünknek nincs egyetlen oly pillanata, melyben az emlékező tehetség ne működne. Már pedig, ha ezt belátjuk, okvetlenül vizsgálnunk kell, hogy az emlékezet milyen szerepet játszik emlékezésünk minden pillanatában.

A lélektani tudomány mindeddig nagyon egyoldalúan világította meg szellemi életünk történetét. Locke óta a lélekbúvárok a szellemi életet majdnem kizárólag az érzéki benyomásokra alapították; más szóval a lélektan *sensualista* irányban fejlődött ki. Minden psycholog kötelességének tartotta, érzéki benyomásokból építeni föl lelki életünk egész történetét; bárha szemmel látható volt, hogy az, a mit észnek nevezünk, soha pusztá érzékiségre nem vezethető vissza. Az elfogulatlan gondolkozók ezt mindig igen élénken érezték. csakhogy nem tudtak magukon segíteni, azaz nem tudták, hogy ez érzékiségen kívül minő más lelki elemre építsék az eszmélet világát. Az én felfogásom az, hogy minden intelligencia két oszlopon nyugszik: az érzékiségen és az emlékezeten. A mit *realis* és *idealis* áramoknak neveztem, az tulajdonképen nem egyéb mint érzéki benyomás és emlékkép. De az emlékezet szót azért nem használtam, mert azt közönségesen nagyon szűk értelemben veszik.

«A *realis* és *idealis* áramok» kifejezései nagyon alkalmasak minden félreértés elkerülésére.¹ *Realis* áram alatt értem azt, a mi a lélektben a *jelen* környezet közvetlen befolyása alatt történik; *idealis* áram alatt pedig azt, a mi a lélektben történik, midőn nem áll a *jelen* környezet közvetlen befolyása alatt. E definitióból világos, hogy a *realis* áram alatt az érzéki benyomásokat kell értenünk; de talán nem

egészen világos, hogy ideális áram alatt az emlékezet tevékenysége értendő. Mert midőn lelkünk nem áll a jelen környezet befolyása alatt, akkor sok minden történhet benne, a mit általában nem szokás az emlékezetnek tulajdonítani. Így pl. jövőnknek kifestését, költői eszményképek alakítását, avagy tudományos kérdések megfejtését senki sem tulajdonítja az emlékezetnek. Emlékezet alatt az emberek a terméketlen memoriát értik; azt a memoriát, mely egyszerűen reproducálja a multat, lemásolja, copirozza a történeteket. Nos, én ilyen memoriáról nem beszélek, mivel nézetem szerint egy merően copirozó tehetség nem is létezik. Az eféle copirozó tehetséget csak valami nagyon terméketlen elme fődözhetette fel magában, vagyis inkább olyan elme, a mely nem képes az önmegfigyelésre és a beható gondolkozásra.

Az emlékezet sohasem «reprodukál» oly értelemben, hogy egy megvolt benyomást visszaállítana, mert hiszen akkor valóság és emlékkép között nem volna különbség, és az emlékképnek ugyanazt a realitást kellene tulajdonítanunk, mint magának a közvetlen érzéki benyomásnak. Mindazonáltal a mai korban az emberek hajlandók az emlékezetet valami merően reproductiv tehetségnek tekinteni, a miről tanúbizonyságot tesz az úgynevezett naturalistikus irány a művészetben. Ezen hamis művészeti irányt nem kell nagyon komolyan venni, mivel a művészek maguk sem veszik nagyon komolyan, mint a hogy egyáltalán sohasem kell attól tartani, hogy genialis emberek valamelyes absurd teoriába nagyon belelovaltassák magukat; és mindig inkább az epigon nemzedék az, mely valamely képtelen divatos elméletet követ vagy követni látszik. Nagyobb baj az, hogy az emlékezet magában a tudományos lélektanban mint pusztán reproductiv erő szerepel, és így maga a tudomány az, mely az emlékezet természetét félreismeri. Épp ez az oka annak, hogy az uralkodó psychologia oly egyoldalúan sensualistikus irányú; mert ha

valaki az emlékezetet merő reproductionnak tekinti, akkor világos, hogy reá semminemű súlyt sem fog fektetni, és így nem is láthatja be, hogy az emlékezetnek mily egyszerű és csodálandó szerep jut az ember szellemi életében.

Hamis az a *Hume*-féle tan, mely a lelki életben eredeti és másolatszerű képeket különböztet meg, vagyis mint ő magát kifejezi: impressiókat és ideákat, melyek között a különbség az volna, hogy amazok az élénk eredetiek, emezek pedig a halvány másolatok. Az eféle megkülönböztetésre lélektant alapítani lehetetlenség, mivel az emlékképek nem pusztá másolatai az eredeti érzéki benyomásoknak, és a kétféle elem nemcsak a pusztá intenzitásban különbözik egymástól. Megengedem, hogy az emlékképek általában halványak szoktak lenni, de kétségbe vonom, hogy az élénkség foka tenné az egyedüli és igazi különbséget az eredeti benyomás és emlékezés között. Mindenekelőtt tudni kell, hogy vannak néha emlékképeink, melyek rendkívüli elevenség által tűnnek ki, és egyáltalán vannak vízióink, melyek a valósággal bátran fölvehetik a versenyt. De ha ezt valaki kétségbe vonná, csak arra figyelmeztetem, hogy vannak realis benyomásaink, melyek fölöttébb halványak és elmosódók. Akárhányszor tapasztalhatjuk, hogy a közvetlen jelen oly gyöngé benyomást tesz reánk, hogy néhány percz múlva emlékezetünkből kiesik. Akárhányszor nem is tudjuk, hogy mit látunk, mit hallunk, mit tapintunk, mit érzünk: nem tudjuk azért, mert figyelmünk gyöngé és ennélfogva benyomásaink halványak. Hasonlítsuk össze a legélénkebb emlékképeket a legkevésbé élénk érzéki benyomásokkal: vajjon, melyiknek tulajdoníthatunk nagyobb intenzitást? Én azt hiszem, hogy mindenki legalább is habozni fog ítéletében, nem tudván eldönteni, vajjon ama halvány benyomást, melyet néha a közvetlen környezet okoz, fölébe emelje amaz élénk visióknak, melyek olykor az elmerült lélek előtt megjelennek.

Én azonban, megvallom, nem habozok a kérdés eldöntésében. Előttem világos, hogy vannak emlékek és általában vannak ideális áramok, melyek intenzitásban fölülmúlják a realis benyomásokat. Mert hiszen, hogyan merülhetne a lélek önmagába, ha meg nem történnék, hogy az ideális áram diadalt arat a realis áram fölött? Az a tény, hogy az ember képes az elvonatkozásra, a magába merülésre, teljesen megczáfolja a Hume tanát. Mikor az ember önkénytelenül elábrándozik. elméláz: az ideális áram benne okvetlenül intensivebb a realis áramnál, mert különben nem ábrándoznék és nem mélézna, hanem a közvetlen környezettel volna elfoglalva.

Csak a legfelületesebb gondolkozás fogja a realis és ideális áram közti különbséget egyedül az élenkség fokában keresni. A ki e különbséget szigorúbban vizsgálja, egyre nagyobb nehézségekre fog bukkanni, míg egyszerre csak észreveszi, hogy tulajdonképen világnézetünk egy alapkérdésével, egy úgynevezett ősi rejtélylyel áll szemben. Mert mondjuk pl. hogy (ABCD) a jelképe valamely ifjúkori élményünknek. és (abcd) a jelképe ezen élmény emlékének, a mely emlék az imént támadt föl bennünk. Nagyon csalódnék, a ki azt hiszi, hogy (abcd) pusztán csak az intenzitásban különbözik (ABCD)-től, és egyáltalán csalódik, a ki az elevenségben véli feltalálhatni a valóság és az emlék közti leglényegesebb különbséget. Én itt mindjárt egy sokkal lényegesebb különbségre akarok utalni. Azt a bizonyos (ABCD) élményt annak idején lelkünkben egy X benyomás vagy gondolat előzte meg és egy Y benyomás vagy gondolat követte, a melyekre immár visszaemlékezni nem tudunk. Ellenben az (abcd) emlékképet egy u benyomás előzte meg és egy v benyomás követte, a melyeknek semmi közük sincs az X és Y hoz. Szóval az emlékkép egész más lelki környezetben lép föl, mint maga az eredeti élmény. Egyáltalán minden emlékkép egészen más külső körülmények vagy legalább más lelki föltételek között

jelentkezik, mint az eredeti élmény; minélfogva minden emlék a talajából kiszakított fához hasonlítható, melyet egészen más talajba ültettünk át. Már pedig az korántsem lényegtelen, hogy valamely képet lelkünkben mily benyomás előz meg és mily benyomás követ, sőt éppen e kapcsolat az, mely a legnagyobb figyelmet érdemli. Az eredeti benyomás és az emlékkép között tehát már az is kimondhatatlan különbséget okoz, hogy egészen elütő lelki körülmények vagy lelki föltételek közt lépnek föl. Mi magunk mások lettünk az idővel, és más lett a világ is körülöttünk, és a multnak emlékképe ezen megváltozott külső és belső viszonyok között támadván fel, maga is más lesz, mint a milyen maga az eredeti élmény volt. A min egykoron sirtunk, azon most nevetünk; a min neveltünk, most szomorkodunk, a mi egykor leglényegesebbnek látszott abban a helyzetben, azt talán elfeledtük és tán éppen az tűnik most legfontosabbnak, a mire előbb alig ügyeltünk stb.

Ha ezt jól meggondoljuk, érezni fogjuk, hogy az emlék ugyan másolata a multnak és mégsem az, érezni fogjuk, hogy a mult jelenné lett és mégsem mondható jelennek. Ily módon megkap bennünket az emlékképeknek mérhetetlen csodálatossága, melynélfogva nem tudjuk, vajjon multnak vagy jelennek tekintsük őket. Jelennek nem tekinthetjük, mert hisz az emlékkép a multa vonatkozik és bár jelen van lelkünkben, realitással nem bír. A multat szintén nem láthatjuk bennök, mert hiszen a mult az, a mi már nincs, és a mi a maga realitásában föl nem támasztható. Mi az, a mi a multból elveszett, mi az, a mi belőle az emlékképben megmaradt; mi az, a mi az emléket jelenné teszi és mégis nem engedi, hogy a jelen környezet realitásával bírjon? Ki tudna e kérdésre megfelelni. Ki tudná megmondani, hogy mi a különbség realis és idealis lét, valóság és álom közt?

De ha a különbséget szavakba foglalni nem is tudjuk, annyi legalább is világos, hogy nem az élénkség vagy halványosság az, a mi a két világ közt határt von. Megengedem még azt is, hogy a realis benyomások összeségükben véve intensivebbek, szertelenül erősbek az ideális áramoknál; ámde mit ér ez a megkülönböztetés, ha némely ideális áramok mégis élénkebbek némely halvány realis áramoknál. Sokkal lényegesebb az a megkülönböztetés, melyet fentebb tettem, és mely úgy fejezhető ki, hogy az emlékképek általában különböznek az eredeti benyomásoktól, hogy más lelki környezetük van, tehát maguk is mások. Lényegesebb ez a megkülönböztetés, mert kivétel nélkül minden emlékképre és minden eredeti benyomásra vonatkozik. Nincsen oly emlékkép, mely teljesen olyan lelki körülmények közt támadna, mint a milyenek között az eredeti benyomás támadt.

Az előbbiekre valaki azt jegyezhetné meg, hogy hát amaz X és Y lelki környezetet, melynek közepette (ABCD) élmény létrejött, szintén föltámaszthatja az emlékezet; vagyis eléállhatna egy (xabc dy) emlék, mely egészen hű másolata volna az (XABCDY) élménynek. Ezt én nem tagadom. Valóban az (xabc dy) emlék sokkal tökéletesebb az (abcd) emléknél, vagyis sokkal jobban tükrözteti vissza a múltat, mert hiszen a lelki környezetet is feltárja, melynek közepette az (ABCD) élmény keletkezett. Ámde kérdem, tökéletes-e már az (xabc dy) emlékkép? Nem volt-e magának az (XABCDY) élménynek szintén egy lelki környezete, melyet a következő jelkép állít elénk: $X'(XABCDY)Y'$. Miért nem támasztja föl az emlékezet az X' és Y' benyomásokat is, ha valóban hű képe akar lenni a multnak? És ha föl is támasztaná őket, vajjon hol maradnak még az X'' és Y'' benyomások, továbbá X''' és Y''' sat. sat. benyomások, melyek az (ABCD) élményt szintén megelőzték, illetve reá következtek?

Igy tehát eljutunk a hívebb és hívebb emlékkép fogal-

mához, mely az eredeti élményt mind gazdagabb és gazdagabb részletekkel és mind szélesebb és szélesebb lelki környezetben támasztja föl. Ezen konkrét és egyre konkréttebb emlékek a való multnak egyre hívebb és hívebb illúzióját fogják kelteni; de mindig csak illúzióját, mert magát a mult valóságát a maga teljességében és realitásában a legtüneményesebb emlékező tehetség sem állíthatja vissza. Hány művész lélek esett már örjöngésbe, hogy csodálatos emlékezetének végső megfeszítésével a legapróbb részletekig állítsa vissza a multnak élményeit! Ha beszélhetünk művészi szenvedélyről, az bizonyára nem lehet más, mint az a gyötrelmes öldöklő vágy, hogy az emlékezet segítségével a multat a realitásnak legtökéletesebb illúziójával keltsük új életre. De hasztalan; az emlék csak emlék, az illusio csak illusio marad. Igen, ha volna hatalom, mely valamely élményt feltámaszthatna lelki környezetével együtt, ezt a környezetet pedig újabb környezetével egyetemben és így tovább, szóval, ha az emlékezet fölkelhetné életünk minden legcsekélyebb mozzanatát a maga kapcsolataival egyetemben, akkor beszélhetnénk az emlékezetéről, mint valamely reproductiv erőről, mely föltámasztja és valósággá teszi ismét a multat; akkor az az ideális áram nem is volna ideális jellegű, hanem maga egy ismétlődő valóság volna; akkor az idő kerekét valóban vissza lehetne forgatni, az életet és az egész világot elülről kezdeni. A míg valaki ezt a csudát nem fogja produkálni, addig nem is fogom az emlékezőtehetséget egy merően reproductiv erőnek tekinteni.

Minden emlékkép már azért sem mondható reproductiónak, mert eltekint a multnak némely, sőt többnyire fölöttebb számos körülményeitől. Szóval az emlékezet egyszersmind abstrahál is, úgy, hogy az abstrakció tehetségét az emlékezőtehetségben befoglaltnak kell tekintenünk. Éppen azért nem szeretek emlékezetéről beszélni, hanem inkább

ideális eszméleti áramról. Ehhez a kifejezéshez ugyanis senki sem köt egyoldalúan képzett félszeg fogalmakat. Az ideális áram nálam egyértelmű az emlékezettel, csak hogy a legtágabb értelemben vett emlékezettel; azzal, mely magában foglalja az abstractiót és az alkotó phantasiát is. Valóban az emlékezet két irányban fejlődhetik az emberben magasabb és magasabb szellemi tehetséggé; vagy az elvonás, vagy az összetétel irányában úgy, hogy beszélhetünk elvonó vagy összetevő, vagyis elemző és alkotó emlékezetről.

Hogy minden emlékezet többé-kevésbé elvont jellegű, az föntebbi fejtegetéseimből egészen világos, mert hiszen az emlékképben mindig eltekintünk a multnak bizonyos körülményeitől. Ámde nem kevésbé világos az is, hogy minden emlékezet többé-kevésbé alkotó jellegű is, mert hiszen midőn a multnak benyomásait a jelenben átérezzük: ama benyomások épp ezen, a jelen körülmények közé való átplántálás által, egészen új kapcsolatokba lépnek; már pedig épp az új kapcsolatok teszik, hogy az emlékezet alkotó jellegű nyer. A ki azonban az emlékezettől minden áron meg akarja tagadni az elvonó és alkotó képességet, az legjobban teszi, ha elfogadja az «ideális áram» kifejezését. Beszélni fogok tehát elvont és összetevő vagy elemző és alkotó ideális áramokról. Jobban mondva minden ideális áramnak bizonyos elvontságot vagyis analitikai jelleget tulajdonítok, a mennyiben eltekintést tartalmaz a realitásnak némely körülményeitől; és minden ideális áramnak bizonyos összetevő vagy alkotó jelleget is fogok tulajdonítani, a mennyiben arra tör, hogy a valóságnak bizonyos kapcsolatait, összetételeit is föntartsa.

Hogy az ideális áramnak mindig bizonyos alkotó jellege van, azt a következőképen bizonyítom. Tegyük föl, hogy az emlékezet fölidézi egy A realis benyomásnak a emlékképét. Ez az a éppen az által lesz egyező az A -val.

hogy az emlékezet földézi A -nak környezetét X -et és Y -t is. Tehát a úgy volna képe A -nak, ha (xay) képe (XAY) -nak. Ámde ez ismét csak úgy lehetséges, ha az emlékezet földézi az X és Y -nak környezetét vagyis $X' X''$ és $Y' Y''$ is. Tehát, hogy a valóban megfeleljen A -nak, szükséges volna, hogy $(x'xx''ay''yy'')$ megfeleljen $(X'XX''AY''YY'')$ -nek és így tovább ad infinitum. Mivel azonban ez a követelmény kielégítve nincs, és az emlékezet nem egyezik soha teljesen a való-ággal: világos, hogy az egyes elemek közti kapcsolatoknak meg kellett változniok, vagyis pl. az X nem jelenik meg többé az X' és X'' -nek környezetében, hanem az emlékezet itt talán elejtett egy régi elemet, és azt egy újjal pótolta, minélfogva X más környezetbe lépett és így maga is bizonyos tekintetben mássá lett. A régi élmény elemei az ideális áramban okvetlenül új kapcsolatokba lépnek, és így bizonyos, hogy az ideális áram minden körülmények között alkotó jellegű lesz.

Ha tehát valamely intelligentia jellegét meg akarjuk ismerni, akkor egyrészt tudni kell, hogy minő realis áramokon vagy érzéki benyomásokon (élményeken) nyugszik, másrészt azonban vizsgálat alá kell vetni, hogy minő ideális áramokat fejleszt ki magában, minő elvonásokra és összetételekre képes. Egy előbbi dolgozatomban fejtegettem, hogy az ideális áramok mind magasabb és magasabb rendűekké válhatnak az által, hogy az emlékezet újból és újból földézi őket. Ezen magasabb rendű ideális áramok is kétféle irányban fejleszthetők ki: vagy az elemzés, vagy az alkotás irányában. Ily módon jutunk a tudományban mind magasabb és magasabb abstractiókhoz, a művészetben mind ideálisabb és ideálisabb conceptiókhoz.

Palágyi Menyhért.

VÁZLATOK A POSITIVISMUS TÖRTÉNELMÉBŐL.

— Negyedik és befejező közlemény. —

Az orthodox iskolának az Egyesült-Államokban is vannak követői. Comte halála után *H. Edger* New-Yorkban a «*Positiviste Society*»-t alapítá. 1885. év óta «*Society of Humanits*» czím alatt New-Yorkban egy positivista munkás-egyesület is működik. Belgiumban is hovatovább terjed ez iskola. A brüsseli egyetem tanára, *Denis*, ismételve melegen fölkarolta a vallásos positivismus ügyét. Mons-ban pedig egy positivista «*Cercle des prolétaires*» alakult.

Magyarországban — Gruber szerint — a positivista nyomdai javítnok, *Kun Sámuel*, Párisból visszatérve, Schlauch szatmári püspök pásztorlevelére, mely a kor bajainak legyőzése végett föl hívja a híveket, hogy az egyház köré csoportosuljanak, — megírta a «jövő programmjá»-t, melyben a püspökkel ellentétben, egyedül Comte tanaiban találja föl a gyógyító s üdvözítő elveket. Legutóbb — mondja Gruber — *Kun Sámuel* Budapesten egy «*Cercle positiviste*»-t is létesített.

1874-ben Laffitte körözüvényében bejelenté a positivista hindu-csoport (Calcutta) fejének, *Dwarkanath Mitter*-nek halálát. E csoport kebeléből számos publicatio született. 1891-ben pedig egy török lap, a «*Terdjumanî-Hakikat*» («Az igazság tolmácsa») Konstantinápolyban meleg ovatióban

részesíté a «sok tekintetben félreismert islamismus»-t dicsőítő Laffitte-t. Sőt Oroszországban is vannak hívei az orthodox positivismusnak. Ezek között legnevezetesebb volt *Frey Vilmos*, egykor orosz tiszt, ki azonban annak daczára, hogy a legfényesebb reményei valának e pályán, azt mégis otthagya, mert irtózott a vérontástól. Amerikában, Jova-ban, a «*Positiviste Thinker*» igazgatójával, névszerint *Henderson*-nal egy positivista község alapítására szövetkezett, fölvevén az Emberiség vallását, és mint ilyen, nemcsak szóval, hanem szigorú, önmegtartóztató életpéldájával is lelkesen buzgólkodott.

Gruber ezután «Álom és valóság» cím alatt ítéletet mond az orthodox positivismusról. Szerinte sem Comte-nak, sem tanítványainak nagyzó reményei nem teljesedtek be. Comte megérni reményelte, hogy a Pantheont, mint az Emberiség főpapja szentelheti föl a positivismus szolgálatára: Laffitte egykoron azt hirdette, hogy a Notre-Dameban fogja utódját ünnepélyesen fölavatni és íme mai napsag — mondja Gruber — azon fáradozások daczára, mikkel a «positivista világegyház» jelentőségét magasra akarják mesterségesen emelni: a Comte-féle emberiségvallás kudarcza teljes és végleges. Napjaink szellemi mozgalmai háttérbe szorítják és csak mint culturhistoriai curiosum bír jelentőséggel. A jóslatokhoz képest, mikkel a világot leigázandó győzelmi útját hirdeté, a «végleges vallás» tényleges helyzete valódi parodia. Kudarcza abból is kitünik, hogy a jelenlegi társadalomra nehezédő krízis megoldása helyett csak a krisist élesíté és meghosszabbítá. Tényleg nem a szervező, conservatív hatalmakat, hanem a szétromboló, forradalmi mozgalmakat erősíté meg. Csak egy fontos igazságot világított meg, azt t. i., hogy tisztán emberi alapon lehetetlen oly tanhatalmat fölállítani, mely az emberi társadalom jólétét és fennállását biztosíthatná.

III. A positivista mozgalom a közvetlenül Comte-ra támaszkodó iskolán kívül.

Gruber, könyvének második részében, azon különböző iskolák fölött tart szemlét, melyek a Comte által adott irányt követik, de a mesternek egy doctrináját sem fogadják el a nélkül, hogy jelentékenyen ne módosítsanak. Előadja először is a specifikus philosophiai irányzatokat azon sorrendben, a mint azok az egyes államokban föltűntek. Ez irányzatok Comte rendszerének nem vallásos, hanem tudományos részével, vagyis philosophiai tevékenységének első időszakával vannak kapcsolatban. Azután a jogtudomány, a társadalomtan, a religio és végül a nevelés-oktatás terén fölmerült legjelentékenyebb positivista áramlatokról emlékezik meg. Az írók kiválasztásánál azon, véleményünk szerint is helyes elv vezérli, melyet könyve előszavában kiemel, hogy t. i. a positivismus tulajdonképen nem annyira egy specialis doctrina elfogadásában, mint inkább a positiv (a tudományos és experimentalis) methodusnak követésében áll.

Gruber könyvének e része már nem a tulajdonképeni positivismussal, hanem az általa is úgynevezett szabad positivistákkal foglalkozik, s a szabad positivismus ismertetését az angol positivistákkal kezdi.

Az összes szabad positivista mozgalom élén Anglia áll, melyre különösen két férfiú hatott: *J. St. Mill* és *Herbert Spencer*. Ezek köré csoportosulnak *A. Bain*, *G. H. Lewes*, *W. K. Clifford*, *James Sully*, *H. Maudsley* és *Ch. Darwin*, *G. Romanes*, *Th. Huxley*, *J. Tyndall* természettudósok és a practikus positivisták vagyis a saecularisták, kik szerint a túlvilági élet dolgainak nagy bizonytalansága miatt, ha nem is kizárólag, de főleg ez étellel, e világi dolgokkal kell foglalkozni. Az ember önmagának legyen gondviselése és összes törekvése a jelen élet jó berendezésére irányuljon, — ez a

saecularisták nézete. kik leginkább az angol munkások között keresnek híveket. Ezek közül legtöbb tért (22 lapot) szentel *John Stuart Mill*-nek (1806—1873.) és *Herbert Spencer*-nek (szül. 1820.).

A többi angol szabad positivistákkal röviden bánik el. *Maudsley* doctornál, megrójjá ennek «frivol és demagogikus eljárását», mely szerint minden természetfölötti állapotot, az extasisokat, vísiókat, inspiratiókat stb. pathologiai tüneteményeknek igyekeznek feltüntetni. *Huxley*-t és *Tyndall*-t úgy tünteti föl, mint az agnosticizmus vándorszónokait.

A jobbára *J. St. Mill*-től és *H. Spencer*-től befolyásolt, másrészt a *Cabanis*, *Broussais*- és *Comte*-től áthagyományozott francia empirizmus továbbfejlesztőit, a francia szabad positivistákat *H. Adolf Taine*, *Th. Ribot* és *E. de Roberty* köré csoportosítja. «A hivatalos metaphysika és psychologia bálványai merész szétrombolójának» és Zola mesterének, Taine-nek, főleg psychologiai elveit mutatja be oly módon, hogy Taine egész philosophiai tevékenysége a paradoxonok halmazának lássék.

Az experimentalis psychologia főképviselőjét Franciaországban *Th. Ribot*-ban látja; nagy elismeréssel szól az 1876. évben Ribot-tól alapított s jelenleg is szerkesztett «*Revue philosophique de la France et de l'étranger*» (Paris, Alcan) folyóiratról, mely szerinte az összes philosophiai folyóiratok között legjobban tájékoztat az időszaki philosophiai mozgalmakról. Vázolja Ribotnak tanát a «személyesség»-ről. Majd megemlíti, hogy Ribot összeköttetésben van a *Nancy*-ban és *Páris*-ban, a *Salpêtriére*-ben működő orvosi iskolákkal, melyek évek óta szorgalommal rendszeres kutatások alá vetik a hysterikusok-, hypnotikusok- és somnambulansokon észrevehető psychikai tüneteményeket. E kutatások Gruber szerint teljesen összeolvasztják a psychológiát a physiologiával, mely teljesen benyomul a psychologia szívébe, úgy

hogy tényleg alig lehet szó pszichológiáról, legfőlebb psychophysiológiáról.

Néhány év előtt Ribot az orvosokkal és physiologusokkal karöltve megalapítá az azóta több érdekes congressust tartó «Société de psychologie physiologique»-t. E helyen Gruber kikel a hypnotizálás ellen, melyet frivol játéknak nevez az emberi személylyel. Szerinte a hypnotizáló kísérletek által ígért tudományos és más előnyök nincsenek egyensúlyban az általuk okozott erkölcsi hátrányokkal.

Valamivel bővebben emlekezik meg *Littré* egykori lelkes hívéről, *Roberty*-ről, ki lassankint mindjobban elvált a positivista iskola alap gondolatától. Roberty szerint Spencer, Littré, és Comte «Elérhetetlen»-, «Mégmérhetetlen»-, «Megismerhetetlen»-ükkel még mindig fogva vannak a metaphysikában, azért a theologiai multnak e hátramaradt phantomjait, a metaphysikának ez utolsó oszlopait le kell dönteni a psychologico-sociologiai állásponton, mely a «Megismerhetetlen»-t, vagyis Istent az emberi értelem képződményének mondja. Roberty szerint nem az Isten teremté az embert, hanem az ember Istent.

A német szabad positivisták talaját Gruber szerint *Kant*, *Herbart* és közvetve a Kant utáni speculatiók «rettenetes» tévedései (*Fichte*, *Schilling*, *Hegel*), melyek különösen a metaphysikát compromittálták, készíték elő. *Herbart* iskolája a psychologia terén nyomta rá bélyegét a német positivismusra. *Hegel* iskolájából főleg *L. Feuerbach* és *D. Fr. Strauss* által fejlődött ki a materialismus (*Büchner*, *Vogt*, *Moleschott* stb.), mely a positivismusnak előfoka. *H. Colbe* pl. egyike azoknak, kik a materialismustól a positivismushoz mentek át.

A németországi positivista mozgalom legtipikusabb alakjának *Dühringet* (szül. 1838-ban) tartja. Vázolja azon frapans hasonlóságot, mely a matematikai, realistikai szellem-

irányt és az életsorsot illetőleg Comte és Dühring közt van, kit G. von Gizycki, a berlini egyetem tanára a jelenkor legnagyobb bölcsészének mond.

A neokantianus pozitivisták, vagyis a criticisták között Dühringhez legközelebb áll az «öntudatból, mint előttünk egyedül ismert realitáshól» kiinduló *A. Riehl*, egyetemi tanár Freiburgban (i. Br.).

Laas (1837—1885.) ismeretkritikai pozitivismust képvisel, mely Riehl pozitivismusához hasonló, csak hogy sokkal skeptikusabb, mint ez.

Lange, Avenarius bemutatása után legtöbb tért szentel *Wundt*-nak (sz. 1832.) kinek tulajdonképeni szakmája a physiologia és ki «az empiriai philosophia német képviselői között jelenleg épp úgy Németországban, mint a külföldön legnagyobb tekintélynek örvend». *Wundt*, Gr. szerint az ismerettani positivismus egyik fájának képviselője, a mennyiben a Kant-féle philosophiát positivista szellemben dolgozta át. *Wundt* annak daczára, hogy a metaphysikának philosophiájában központi helyet jelöl ki, teljesen positivista talajon mozog. Sőt *Wundt* minden metaphysikai látszata daczára, melylyel rendszerét föltünteti, nagyobb mértékben positivista mint a többi positivisták.

Olaszországban körülbelöl 20 év óta a positivismus nagy lendületnek örvend; széles elterjedését bizonyítja a sok positivista munka és folyóirat. A positivista nézetek elterjesztésére szolgálnak a *philosophia* terén a *Rivista della filosofia* (Milano) és *La Rassegna Critica di opere filosofiche, scientifiche e litterarie* (Napoli) folyóiratok; a *paedagogia* terén a *Rivista pedagogica italiana* (Torino—Roma); a *psychologia*, *törvényszéki orvostan* és *büntetőjogtan* terén a *Rivista Sperimentale di Freniatria e Medicina legale* és az *Archivio di Psichiatria, Scienze penali ed Antropologia criminale*. Gruber specialis kritika alá nem

veszi az olasz positivistákat, mert ezeknél szerinte eredeti, jelentőségteljes gondolatokat nem találhatni; jobbra az angol és német positivistáktól kölcsönzik gondolataikat.

Pietro Siciliani a «tiszta positivismus»-t képviseli, a ki szerint ki kell kerülni épp úgy az angol, mint a francia positivismus egyoldalúságait.

A positivismus igazi formáját a természettudományokban *Galilei* alapította meg, az erkölcstudományokba pedig *Vico* vitte be, azért a philosophiai traditiót *Vico Scienza nuova*-jához kell fűzni. Siciliani a tapasztalási módszerre fektetett metaphysikát helyesli. Siciliani paedagógiája szerint egy megtisztított, evangélikus, észszerű kereszténységet kell tanítani, mely a dogmákat csak symbolumoknak tekinti és nem veszi szószerint. A vallásoktatást az erkölctan tanítása helyettesítse és a czélből mintául ajánlatos *Compayré* francia positivisták kézikönyve: *Éléments d'éducation civique et morale*. Paris, 1880.

Roberto Ardigò, a positivismus legbefolyásosabb képviselője Italiában. Ardigò szerint az erkölctant nem lehet egyes alapelvekből levezetni, hanem a megfigyelés nyomán, az ember természetrajzából kell kiszedegetni. Mint az egész ember, úgy — Ardigò szerint — az emberi erkölcsi eszmék is a socialis körülmények szülöttei, és a körülményekkel együtt folytonos változásnak vannak alávetve.

Andrea Angiulli (1837—1890.), a nápolyi egyetemen a philosophia professora, az *evolutionistikus positivismust* adja elő. Álláspontjának sajátosságát Gruber abban találja, hogy a tapasztalás és a valóság, a tünemény és lényeg, a megismerhető és a megismerhetetlen közti ellentétet megszüntetni akarja. Az olaszoknál szokatlan jártasságot mutat a más országok positivistáinak tudományos munkáiban. Angiulli sociológiája szerint az emberi társadalom az állattársadalomból fejlett ki; a moral folytonos haladásban van, az ethika

és religio törvénye a «*meliorismus*», vagyis az élet folyton előrehaladólag tökéleyesedik minden viszonyában; az emberi vallásnak a moralis nevelésben kell állania; a haladás főemeltüje a tudományos nevelés, melyet úgy kell berendezni, hogy különösen a nők megnyerhetőek legyenek az új philosophiának.

Oroszországban *Pissareff* volt az első, ki Comte philosophiájának érvényt szerzett. Nemsokára azonban a német philosophia behatása alatt Comte realistikus positivismusából megindult az átmenet a neokantianusok kriticismusához. Ez átmenet képviselője *Lessewitsch*, ki bár Comte genieje iránt csodálattal van eltelve, de a német positivisták példájára kritikai úton akarja megállapítani a speculatiót, míg Comte és Littré «amputatio»-val akarják megoldani a fontos kérdéseket.

Az orosz positivismus második charakteristikus jelensége *R. Grot. Gruber* az orosz philosophiai irodalom általános jellemzésére idézi a «*Revue philosophique*»-t, a mely szerint az orosz tudományos irodalmat, a komoly tanulmányt nélkülöző, a logikai éleselműség és az értelmi kellő iskoláztatás hiányában szenvedő nem érettség (insuffisance) és radicalismus jellemzi.

Észak-Amerikában a philosophia még gyermekcipőben járkal. A philosophusok — mondja Gruber — oly ritkák, mint Norvégországban a kigyók. Az Egyesült-Államok tudományos oktatásában Spencer, Lewes, Darwin, Huxley és Häckel szolgálnak vezércsillagúl. Gruber az amerikai positivisták rajzolásában főleg azt igyekszik megmutatni, hogy atheisták és főtörekvésük a vallás kiszorítása. Hivatkozik *Ludeking*-re és *J. D. Bell*-re, ki szerint az összes Istenek csak az embernek idealizálásai; az igazi religio az, mely a természettörvényekre van alapítva és bebizonyított tények támogatják; a mult papjai az ismeretlenre appelláltak, a jövő papjai csak a megismerhetőnek akarnak magyarázóik lenni,

az igazi religiónak célja az emberi erőket úgy egyesíteni, hogy e földet a régi mese mennyországává varázsolják át. Ily szellemben működött *Croly*, a «*New-York Herald*» kiadója is, továbbá *Salter*-nek «*Az erkölcs vallása*» című műve, melyet *Gizycki* németre fordított. Hasonló szellemben tevékeny *P. Carus* is, ki szerint az Isten a moralis élet a természetben, egy ideal, és nem túlvilági személyes lény. Ezen immanens, benmaradó Istent, ez ideált, nem cultussal és idolatrikus imákkal, hanem szellemben és igazságban kell tisztelni.

A Belgium-, Dánia-, Hollandia-, Skandinávia-, Spanyolország-, Portugália- és az egykori spanyol-portugál gyarmatokban elterjedt positivista mozgalmakról Gruber a források elégedetlensége miatt csak az egyes positivista szerzők neveit és munkájuk címét írja le; róluk világos képet nem rajzol, de meggyőződése szerint e helyeken is sok követője van a positivismusnak, mert e tartományok ifjai a francia és a positivismussal telített egyéb egyetemeket látogatják és szellemi táplálékukat a nagy culturnemzetektől kapják.

Még Japán fővárosában, *Tokióban* is előadják a positivismust az egyetemen.

A jogtudományba a positivismust *Cesare Lombroso*, a téboly orvosa vitte be, ki az olasz positivista jogtudományi iskola megalapítója lön. Ez új iskola, Gruber szerint, az embert magasabbra fejlődött állatnak nézi és a bűntényt anthropologiai, illetőleg biologiai, psychologiai és socialis tünetmény gyanánt tanulmányozza. Ez új iskola hívei előtt a bűnös tette organisatiójának és azon socialis viszonyoknak szükségképeni eredménye, mik között a bűnös él, miért is a büntetésnek nem szabad a megtorlás jellegét fölvennie, hanem a javítás jellegét; a társadalomnak nem megboszúlnia kell magát, hanem védeni az erkölcsileg tévedtek, illetőleg a szellemi torzszülöttek, ferdealkotásúak ellen, mert a bűnös-természet

tulajdonképen «erkölcsi téboly» és minden bűnös többé-kevésbé lappongó «epileptikus». Lombroso találta föl a «fizikai bűnös típusát», mely szerint a bűnösök osztálya az emberiségnek egy sajátos fajtáját alkotják; a bűnösség tulajdonsága e fajta tulajdonsága, illetőleg «atavistikus visszaesés», az emberi fejlődés egy előbbi fokára. Gruber erősen kiemeli Lombroso azon állítását is, mely szerint a genialis emberek és a bolondok rokonok.

Az új iskolának 1880. év óta külön folyóirata van («*Archivio di Psichiatria, Scienze penali ad Anthropologia criminale*») és az új iskola szellemét lehelő könyvek kiadására a leghírveesebb olasz jogtudósok consoritumot alkottak. (*Biblioteca Anthropologico-giuridica*. Torino, Bona.)

A pszichiatriai-criminalista iskola egyik főképviselője *E. Ferri*, Adigò tanítványa és bolognai professor, ki a jogtudomány kifejlődésére nézve nagyfontosságúnak tulajdonítja a bűnösnek az állatvilágban való tanulmányozását; munkája szerint az embernél és állatnál a bűnös motivumai teljesen azonosak. «*Omicidio-suicidio*» (1884.) című munkájában pedig absurdumnak mondja a zsidó (bibliai) logikát, mely mindenkit, a ki őt, gyilkos gyanánt üldöz, a mozgató, az indító okok kutatása nélkül.

Magában Itáliában a pozitivisták aramlatot éppen a pozitivisták jogi iskola terjeszti el. A mérsékeltbb pozitivisták kriminológusok nem helyeslik a bűnösségi teoriában a pathológiai és az atavistikus mozzanatoknak túlhajtását, hanem a bűnösség megmagyarázásánál a pszichológiai és a socialis factoroknak tulajdonítják a főszerepet. «A social-kriminológusok» közül *Napoleone Colajanni* a bűn főokát a socialis egyenlőtlenségekben keresi. *G. Tarde* («*Les lois de l'imitation*». Paris, Alcan, 1890.) szerint a bűn a legkülönbözőbb socialis viszonyoknak és sanyarú körülményeknek együttes eredménye.

Comte positivismusának egyik lényeges tétele az, hogy a socialis tünetnyek, még a vallásiak is, szigorú természet-törvényeknek vannak alávetve. Comte föllépése óta, álláspontjából egész özöne indult meg a néppsychologiai, ethnologiai és sociologiai iratoknak. Gruber bemutatja a különböző nemzetbeli és Comte eszmekörében mozgó illetén munkák íróit. kik a történetet szintén a természettudományok körébe igyeksenek beiktatni és reménylik, hogy a történeti jelenségeket épp oly törvényszerűeknek lehet majd megismerni, mint ahogyan ma már a természet körében lejátszódott tünetnyek nagyobb részét szigorú törvényszerűségekből tanultuk megismerni.

1879-ben *P. Bert* és *J. Ferry* indítványára a Collège de France-on felállíták az összehasonlító vallástan tanári széket. Gruber szerint Magyarországon is van ily tanszék. E tudománynak, Gr. szerint, célja a különböző, történetileg ismert vallásoknak összehasonlítása folytán a vallásoktatásnak minden dogmától és felekezetiességtől való megtisztítása. Gruber előadja, hogy mily helyeken és kik adják elő ily szellemben e tudományt. Szerinte valamennyi positivista szellemben működik és a keresztény vallást az emberi fejlődés sok phasisai egyikének tekinti, melynek csak az illető korban volt jelentősége, vagyis csak relativ értékű.

A vallástanban a posterioi methodust hangoztató *Labanca* szerint «mai napság a tudományos philosophia buvárlatai folytán nem az Isten az, ki saját képére teremti az embert, hanem megfordítva.

Guyau «monistikus naturalismusa» szerint a vallásos ideál a «vallásos anomia»-ban, minden dogma kiküszöbölésében áll. Az egyetlen, mi a vallásból fenmarad és mi tiszteltreméltó: «vágyás a tudás után, szükségérzet egy ideál iránt, érzület a meg nem ismerhető és az ismeretlen iránt».

Miután Gruber a nevelés és oktatás terén fölmerült positivista mozgalmakat röviden jelzi, kitüntetvén ez iskolának

különös hajlandóságát a realiák túlzott ápolására: attér a positivismus végleges bírálatára. Szerinte a positivismus mystificatio, minden philosophiának tudománytalan tagadása. Tényleg a tapasztalással — a positivismus fölvevél is — ellenkezik és minden sajátságos tétele a valósággal folyton ellenkező, önkényes, metaphysikai költészet. Dér-durrall hirdeti, hogy mentő horgony a társadalmi állapotok krízisében és hogy az ember boldogságát biztosító, a «tiszta emberi korszakot» elővarázsoló, a mennyet a földre bűvölő moral birtokában van és a krízist csak növelte, a moralt aláásta, az erkölcsi és jogi fogalmakat megingatta és főrésze van abban, hogy az állami és társadalmi rend a legveszedelmesebb forradalom örvénye előtt áll. Gruber e helyen hivatkozik *Fr. Paulsen* philosophusra is, hogy a positivismusnak a «tudományos morál» megalkotására tett kísérletei sikertelenek maradtak. Gruber szerint az erkölcsi fogalmak a legfőbb akarat fölvevése nélkül jelentéktelenek és észszerűtlenek maradnak mindig. Minden mystificatio tehát a positivismusban. Még a neve is mystificatio: vallási, politikai, socialis, philosophiai és aesthetikai nihilismusnak kellene inkább nevezni. Az igazi positivismus: a theismus, a kereszténység, a catholicismus. Ezek az igazi nagy tények. Nem metaphysikai szeszély, hanem az értelem legbensőbb lénye követeli, hogy a természet jelenségeinek végső teremtő okául egy személyes Istent vegyünk föl. Majd védi a léleknek a testtől lényegesen különböző voltát, a test és lélek közt levő áthidalhatatlan ürt, az ember és állat között létező különbséget, a kinyitlatkoztatás lehetőségét, a kereszténység isteni eredetét. Idézi Comte-ot, Hartmannt annak kitüntetésére, hogy a kereszténységnek egyedül igaz megtestesítője a katholikus egyház, melynek világtörténeti szereplését s jótékony hatását minden téren lelkesült szavakkal festi és ezzel befejezi 194 lapra terjedő művét.

Az a kép, melyet Gruber a positivizmus történetéről rajzol, hasonlít oly mozaik-képhez, melyben minden, a képhez szükséges kocka megvan, de azért az ábrázolt alak mégis torzkép. Egyes mondatokat — ezeket sem mindig tárgyilagosan — kikapkod az értelmi egészből. Ily eljárással azonban rá is lehetne sütni, hogy p. o. ő is positivista, mert könyve 194. lapján azt állítja, hogy az ő «vallása az igazi positivizmus». Arról kimerítő, óriási szorgalommal összegyűjtött adatokat találunk, hogy a földkerekségén kik a positivisták és mit írtak; követhetjük a positivista folyókat és a legkisebb ereket is futásukban, de megjárnók, ha Gruber ítéletére támaszkodnánk, mert szerinte e folyók mind büzhödt anyagot tartalmaznak. Mesteri gyakorlottsággal az egyes íróknál csak azon oldalakat emeli ki, melyek vallásának dogmaival ellenkeznek. Ítéletében néhol durván támad és különösen a szabadkőműves íróknak jut ki valóságos dühéből. Előtte mindenki, a ki «a természetfölötti tüneményeket a tudományosan megismerhetők közé nem sorolja — sophista, lelkiismeretlen lélekufár». Mill és Spencer Herbert alapgondolata, mely szerint ismereteink végső haladásukban megismerhetetlenre bukkannak: szörnyeteg conceptio; a positivisták egész rendszere az abszurditások özöne. Gruber a tudósokban csak Molière Pancratiuszait és Marphuriuszait látja. A tudományos positivizmust — mely a felekezeti vallást ugyan nem bántja — egy kalap alá foglalja végítéletében a positivizmussal, mint vallásrendszerrel, holott az előbbit bármily buzgó vallású is elfogadhatja, míg ez utóbbiról sok positivista úgy nyilatkozik, hogy a katholicizmus magasztosságát meg nem közelíti. Hogy a positivizmus minden szélsőségei mellett, mély és üdvös forrongást idézett elő sok szellem gondolkodásában; hogy nem csekély azok száma, kik, bár nem helyeslik is e rendszer két alakjának nézeteit, éppen ezek bírálata közben tevékeny ösztökélést kaptak a lendületes gondolkodásra; hogy a posi-

tivismus figyelemreméltó új szempontokat jelölt ki és fontos mozgalmakat indított meg a jogtudomány, nevelés, vallásbölcsélet terén; hogy a különböző, egymással torzszalkodó, egymást felfalni akaró felekezetek között az ész- és az emberi szívben gyökerező, az önzetlen jóakaratra és emberi szerepre támaszkodó, tagadhatatlanul nemes morált akar a positivismus inaugurrálni a mai egoistikus életküzdelmekben, hirdetve a «másokért élni» magasztos elveit: mindez Gruber előtt nem nyom a latban semmit. Hogy a mai korban, a részletek böngészete idejében, a tudósokat az adatok feldolgozására, a synthesisre, az egyes tudományok egységes egészbe való felölelésére tanítja: ez sem érdem Gruber szeméi előtt. A positivismus törekedett megállapítani, illetőleg több tudományra alkalmazni a valóban tudományos és ezredek óta sikeresnek bizonyult objectiv természettudományi módszert: az előtte valósággal halálos bűn. Gruber munkája tehát — ítéletei következtében — irányzatos mű. Mi nem találtuk föl benne azon tárgyilagosságot, melyet némely positivista közlőny — valószínűleg, mert nem értik a német nyelvet teljesen — benne fölतालhatni vélt. Azon szándékkal fogott tollat, hogy tönkre silányítsa mindazt, mi a positivismussal kapcsolatba hozható. Szívesen elismerjük azonban, a munka világosságát és a szerző óriási szorgalmát. Ha ítéletei előtt szemet hunyunk és ha az idézetekre nem sokat adunk: a munka rendkívül tanulságos. Mindenesetre feltűnő, hogy egy jezsuita kezéből kaptuk az első munkát, mely a positivismus történetét kimerítően tárgyalja; de maga e körülmény is bizonyítja, hogy a positivismusnak különösen első, tudományos alakja hatalmasan nyomul előtérbe, és nem oly jelentéktelenül eredménytelen, milyennek Gruber fölmutatja, mert különben nem foglalkoznék vele.

Dr. Buday József.

REFERENDUM ÉS VETO.

Az új osztrák választási reformjavaslat nevezetes lépést jelez a politikai eszmék azon legújabb irányában, mely a választói bázis fokozatos kiterjesztésével igyekszik megkerülni az erőszakos rázkódásokat az állami intézmények terén. Akár a radicalis elméletek lassu térfoglalása, akár a nemzetiségi állam veszélyeinek rémképe által földézett harcz manővere volt legyen is az ok, mely Ausztria államrendszerében ezt a hagyományaival merőben ellenkező fordulatot sugalta, bizonyos, hogy az nem maradhat mély és átalakító hatás nélkül a monarchia innenső felére sem. Hiszen ki tagadhatná, hogy az alkotmány-formáknak sincs örök élet biztosítva. Az eszmék fejlődésének figyelemmel kísérése meggyőz a felől, hogy ma a legtöbb állam politikai intézményei átmenetiek; bizonyos áttérés észlelhető bennök a régibb felfogásról az újabbra, az absolut uralomról a népsouverainitásra, sőt a közvetlen demokráciára. Ha amabban még a fejedelem volt a népek ura, úgy ma már nem egyéb, mint az alattvalók szolgája, tisztviselője, kire csak azért bizzák a főhatalmat, mivel ők a maguk többfejűségökben nem gyakorolhatnak czélszerűen.

Thukydides historiái, melyek kétezer év után is még mindig a politikai bölcsesség elsőrendű kútforrásai gyanánt tekinthetők, elegikus tanúságtételei az intézmények eme mulandóságának. Soha, sehol az emberiség történetében nem alkotott a természet és az emberi elme nagyobb és örökebb

életre szánt műveket, mint Athénben az alatt a nyolczvanöt év alatt, mely a marathoni győzelemtől az aegospotamosi ütközetig terjedt. Soha alkotások és intézmények nem hordták annyira magukon a *κτῆμα ειρ ὀσι* bélyegét, s valóban lehetetlen volna a culturának oly távoli vagy oly emelkedett fokáról alkotni magunknak fogalmat, a mikor a nagy hellén gondolkozók szellemi kincsei, a görög nemzet történetének tanulságai előttünk megszűnnének példaadók és lelkesítők lenni. Pedig mennyivel jobban értjük ezeket ma, mint a renaissance-kori tudományosság betűfaló commentatorai idejében, kik a classikusokat csak philologiai szempontból tanulmányozták. Mert tény, hogy minél előbbre halad az emberi gondolkodás, annál szélesebb mederben mozognak tapasztalataink a gyakorlati politika kérdései körül, annál egyetemesebb áttekintést nyerünk a múlt történetéről, annál szilárdabb alap kínálkozik az összehasonlító vizsgálódásra s annál intenzívebb világításban tűnik elénk a letűnt civilisatiók hajdani nagysága is.

És mi maradt ma mindebből? A népek szellemének tanulmányozója szigorú logikával mutathatja ki, hogy Görögország egész politikai rendszere, úgy a mint az az egyes városok souverain függetlenségének gondolatán épült fel, előbb-utóbb chronikus anarchiának kellett, hogy áldozatul essék, hacsak a képviseleti rendszerrel összekötött foederalismus vagy Róma hódító politikájának titka, az *assimilatio* és *incorporatio* féken nem tartják a széthúzó erőket. Úgyde a városok incorporatiója, mely Attica őskorában oly fényes sikerrel kezdetett meg, nagyobb arányokban teljesen kivihetetlennek bizonyult, viszont a foederális szövetség kísérlete sokkal később jutott a megvalósulás stadiumába, semhogy többé elegendő ellenállást birt volna kifejteni Róma és Macedonia támadásai ellen. A mi végül a képviseleti elvet illeti, az a teuton szellem vívmányául maradt fentartva és sohasem jutott

volna eszébe görög vagy római államférfinak, hogy teljhatalommal felruházott követekkel képviseltesse érdekeit, valamely közös törvényhozó-testületben.

Az európai civilizáció történetének egész kulcsa a görög-római városrendszer és a germán törzsszervezet közötti különbségben van letéve. És a ki a demokratikus kormányformák eredetét és fejlődését figyelemmel kíséri, az nem hunyhat szemet azon tény előtt, hogy az autonom szervezetek és a törzsközösség kifejlődése főleg abban a területi különbségben leli magyarázatát, mely a város és a törzstulajdon között fennállott. Ha a népesség sűrűn lakik egymás mellett, akkor könnyen alakul át közvetlen törvényhozó testületekké. Ha azonban szét van szórva nagyobb területen, akkor előbb-utóbb kénytelen választott testületekké zsugorodni össze, melyek első magvát rejtik a képviseleti rendszer jövőjének.

Igy tette a régi városrendszernél a politikai szervezet complicáltsága fölöslegessé a képviseleti elv kifejlődését. Ha a kormányzat aristokratikus volt, mint Spártában, akkor az uralkodó osztályok minden tagja összegyűlt tanácskozni és szavazni; ha pedig a kormányzat demokratikus volt, mint Athénben, akkor az összes szabad polgárok gyülekeztek össze, de mindkét esetben mint közvetlen és nem mint képviseleti testület.

Egészen fordított jelenség az, mely előtt Európa államrendszere ez idő szerint áll. Nem lehet tagadni, hogy a népfenségen alapuló alkotmányos parlamentarismus kifejlődése óta a kormányzat biztossága mindenütt jelentékenyen csökkent s az abból alakult kormányok ingadozók és kevés állandóságot mutatnak. A politikai egyensúly ez ingatagságának okát *Sumner Maine* abban keresi, hogy e század kezdete óta Nyugat-Európában két irány kezdett lábra kapni, melyek

közül egyiknek politikai rugója a haza- és fajszeretet által ébren tartott chauvinizmus, a másiké ellenben a tömegek abbeli törekvése, hogy a szabadság jelszava alatt a közügyek intézésében, maguknak minél több befolyást biztosítsanak, tehát tiszta radicalizmus. Természetes már most, hogy az előbb nevezett állapot fentartása nagy nemzeti hadseregek intézményét követeli meg, úgyde ez összeegyeztethetlen a demokratikus kormányzat föltételeivel, mert ennek szelleme a közvélemény szabadságán, a kritika korlátatlanságán sarkal, holott azé egyszerűen elválaszthatlan a szigorú fegyelem, sőt a vak engedelmesség követelményétől.

Tulajdonképen a demokratia feladatai semmiben sem különböznenek a monarchiáéitól; csupán kiindulási pontja más: az államnak többek közt megosztott kormányzata. De éppen ebből a tételből folyik az is, hogy a demokratia minden lehető államgépzet közt legnehezebben kezelhető s ez magyarázza meg a demokratikus kormányok rövid tartamát. Valóban, végig tekintve a modern államszervezetek legújabb történetén nem nehéz kimutatni, hogy egyetlenegy állam van csak, melyben a demokratikus kormányzat bizonyos stabilitással dicsekedhetik, és ez az Egyesült északamerikai államok, és itt is csak a közhatalmak megosztásának rendkívül szerencsés rendszere és egyeztetése, az úgynevezett «system of checks and balances», — mely a törvények alkotmányyszerűsége fölötti döntést is gyakran a bírói kézbe teszi le — az a mi a demokratikus institutiók életképességét biztosítja.

Van egy más oldala is a modern állam természetének, mely szintén csak kevéssé nyert eddig megvilágítást s ez az, a mire Leroy Beaulieu helyesen mutat rá «L'État moderne et ses fonctions» czimű nagyjelentőségű művében, hogy tudniillik a jelenkori állam a polgárok nagy zömének rövid tartamú hatalomátruházását testesítve meg, nem csupán elvben nem bölcsőbb azok átlagos színvonalánál, de mind-

azoknak az előítéleteknek is rabja marad, melyek a társadalom felett időnkint uralomra jutnak.

Jöjjünk tisztába azonban legelsőbben is a felől, hogy miben áll az a befolyás, melyet a mai demokratiákban a politikai értelemben vett nép a közügyek intézésére gyakorol.

Nyilvánvaló először is, hogy ez a szerep merőben passzív. A nép csak tetszése vagy nemtetszése nyilvánítása által vesz részt a törvényhozás munkájában; legjobb esetben is képes akarni, de nem képes, már csak összetételénél fogva sem, gondolkozni. Könnyen érthetőleg, ez a tény legtöbb újabb államtani írókat arra a merőben téves álláspontra sodort, hogy az állam létezését, czeljét és functióit következetes egyoldalúsággal csupán mint a népakarat megvalósulását dogmatica tárgyalja, tekintet nélkül az abban rejlő intellectualis momentumra, a *felvilágosult akaratra*. De ha a nép maga nem gondolkodik, mert valamint egy öntudatban nem foglalhat helyet több gondolatprocessus, úgy több öntudatot sem hathat át egy időben ugyanaz a gondolkodás — akkor nem marad más hátra, mint hogy elfogadja a magáénak mások gondolkodását, eszméit, röviden demagogoknak, zugpolitikuskoknak, spekuláns hírlapoknak dobja oda magát, s a pártszellemet emelje a közélet elsőrendű factorává, melynek fictiói a parlamenti kormányrendszer összes vonalán irányozzák és befolyásolják meggyőződését.

A párturalom szerepét a modern demokratiákban tehát lehetetlen kicsinyelnünk. Kiterjedt államokban a népuralom e nélkül pillanatig sem állhatna fenn, mert benne a törvényhozási és közkormányzati gépezet leghathatósabb segédeszközét, bonyolult működése természetes egyszerűsítését találta meg, a physikai erőátvitel törvényeinek az erkölcsi és szellemi élet nyilvánulataira való közvetlen alkalmazásában. A kérdés csak az, hogy megfelel-e és mennyiben felel meg eredeti czéljának, s a felelet, melyet e kérdésre adand a

tények vizsgálata, el fogja dönteni egyszersmind annak a gyakran hangoztatott vádnak igazságát is, mely a modern parlamenti rendszernek a népakarat meghamisítását, mystificatióját veti szemére. A pártkormányzat egyoldalúsága tényleg hatalmas erők, hasznos erények forrása, de egyúttal végzetes fogyatkozásoknak magvát is rejti magában.

Tudjuk például, hogy a pártember rendszeren azt hiszi, hogy érett megfontolás után jutott meggyőződéséhez, holott pedig az veleszületett, vagy egészen véletlen tényezők eredménye. Sőt ez még nem elég, mert hogy bizonyos számú, közös érdekekkel és érzületekkel bíró honpolgárt egyesíthessen ugyanazon elvek alá, erre nézve kénytelen az ellentétes és egymást kizáró célok és eszközök egy általános compromissumához folyamodni, melyet ismét csak újabb compromissum árán képes összhangzatba hozni a létező pártok tradícióival. Ekkép a parlamentarismus voltakép nem egyéb, mint folytonos áthidalása az embereket csoportokra tagoló ellentéteknek, elejtése minden specialis és az élet tényleges viszonyaiban gyökerező szükségletnek egy üres és hideg collectivismus ábrándképeért. Ezért aztán, bármily nagy legyen is a pártszellem hatalma, mégis oly csekély töredékeit viszi át az egyesekre a valóságos politikai hefolyásnak, hogy teljes lehetetlenség volna ily módon a választó közönség százazreit hozni mozgásba, ha egyéb indokok nem járulnának hozzá, s ilyenek egyrészt a kecsegtető jogtalan választási előnyök, másrészt a jelszavak hatása a tömegre.

Már pedig minden jelszó bizonyos abstractio, melynél az alatta értett valóság némely vonatkozásai jobban kidomborodnak, mások ellenben homályban és kétségben maradnak, úgy hogy mindenki azt érti alattok, a mi tetszik. Tehát új compromissum.

Ámde a jelszavak értéke éppen a bennök foglalt igazságok relativ értékétől függ, és ki tagadhatná, hogy a poli-

tikában legtöbb esetben a relativ az, a mi fontosabb? A modern állam a nemzeti életnek nem benső összefüggő részét, hanem csak — hogy úgy mondjuk — pillanati fényképét nyújtja, mint a hogy a fotografus-készülék a vágató lovat lekapja, s az előtte ettől fogva mindörökre vágatásban marad meg-érzékítve.

Ezek azok az okok, melyek miatt a modern értelemben vett államban hiába is keresnénk egyöntetű eszmemetet vagy tervszerű haladást. A törvényhozások rendszeren túlmennek azokon a határokon, melyeket a közóhaj és a közszükség elébök szabott. Egyik törvényhozó-testületet gyorsan váltja fel a másik, gyakran egészen ellenkező szellemmel, s az új kamarák ideje háromnegyed részét az veszi igénybe, hogy szétfejtsek azt, a mit az előbbi törvényhozások alkottak. Az Egyesült-Államok egykori elnökének, Jacksonnak híres szavai: «Victoribus spolia» a demokratikus kormányzat állandótlanságának symbolumaivá váltak mindenütt ma már a realis államphilosophia jelszava alatt.

A régi theoria az volt, hogy az állam a polgárok összeségének képvisellete és mandatarius, tehát elvben és lényegben a pártok felett álló. Úgyde az állam mai pártatlansága merő illusió s valósággal nem létezik. Lehet, hogy az absolut monarchiák sem közelítették meg egészen ezt az eszményt, de legalább nem zárták ki elvileg; ellenben a modern demokratia eszménye, az alkotmányos állam, mint választáson alapuló, egyáltalán nem is lehet pártok felett álló, mivel ez fogalmával és rendeltetésével ellenkeznek. Ma az állam nem a polgárok összeségének mandatarius, hanem csupán a többségé, és pedig egy gyöngé, pillanatnyi, változó többségé.

A demokratikus állameszménynek a végkatastrophától való megmentésére újabban, tudjuk, több irányban történtek kísérletek, melyeknek eredményét röviden latolni szándéko-

zunk. Az első mód, mely erre kínálkozni látszik, minden-
esetre a választói jog kiterjesztése. A megoldás ez útján
nevezetes lépést tett Belgium az 1883. aug. 21-iki községi
törvénnyel, mely 1892-ben a Nyssens-féle *vote plural* mó-
dosításával az országos választásokra is kiterjesztetett oly
módon, hogy a választói jogosultság többé nem csupán a
vagyonai censushoz, hanem egyúttal a szellemi képzettséghez
is köttetett, ide számítva például mindazokat, kik magasabb
iskolát sikerrel végeztek, bizonyos vizsgákat kiállottak, vagy
gyárakban, műhelyekben vezetői állást foglalnak el.

Úgy látszik, hogy ez az út vezethetne aránylag leg-
hamarabb az állam fogalmának egy új constructiójára, mely-
ben az állam politikai szervezetének intellectualis momentu-
mai is kellő mértékben érvényesülhetnének. A nehézség
azonban ott lappang, hogy a választói jog kiterjesztése által
a politikai hatalom oly csekély részekre tagozódnék szét,
hogy az egyesek kezében merőben értéktelenné válna s ezzel
tág kapu nyílnék ismét a demagogia veszélyének, melynek
uszálya mögött a párttusák kétes alakjai, a politikai sze-
replés vándorló rongyszédői egyesíthetnék igen könnyen ke-
zeikben a közügyekre való befolyás dirib-darab töredékeit,
hogy azután tovább értékesítsék azokat. Nagy csalódás volna
azt hinni, hogy a választói jog minél szélesebb kiterjesztése
okvetlenül a szabadelvű eszméknek válnék javára. Európa
legújabbkori történetének példái tanúsítják az ellenkezőt, s
indokolják azt az aggodalmat, hogy igen gyakran a választói
jog kiterjesztése egyenesen a conservatismus malmára hajtja
a vizet.

Bizonyos föltételek alatt sokkal alkalmasabb eszköznek
kínálkozik a népuralom eszményeinek megvalósítására a *refe-
rendum* intézménye, azaz a kamara által megszavazott
fontosabb törvényeknek az összes választói testület által
történő ratificálása. Első pillanatra is szembeszökő, hogy itt

a társadalomnak egy hathatós védelmi fegyveréről van szó, a maga visszahívhatlan mandatáriusaival szemben, melyet egyenesen a parlamentarismus veszélyei hívtak életbe. Ismeretes, hogy a parlamenti rendszer megszüntette azokat a garanciákat, melyek nálunk a 48 előtti utasítási rendszerben, Angliában pedig a régi angol képviseleti rendszer imperatív mandatumában voltak adva, a mikor t. i. egy korlátolt számú szavazó testület bizonyos számú képviselőt általános utasításokkal ellátva küldött a parlamentbe. Semmiképen sem nevezhető tehát az angol alkotmány traditioival ellenkezőnek, ha ott újabban ismét az a törekvés kezd érvényesülni, hogy a nagy közérdekű kérdések eldöntésének súlypontja a választó közönség tömegeibe helyeztessék át, s a képviselő megszűnjön egyéb lenni, mint küldőinek egyszerű szócsöve.

A referendum szó tulajdonképen «ertesítendő»-t jelent s első nyomait a XVI. században látjuk Graubündenben és Wallisban. Mikor még ezek a területek magok is csak egy államszövetség mikrokosmosai voltak, a vazeroli és sitteni szövetséggyűléseknek nem volt szabad határozatot hozniok a nélkül, hogy előbb a követek a három svájci szövetség főszékének, illetőleg a wallisi tizeknek szóbeli jelentést ne tettek volna s jóváhagyásukat meg ne nyerték volna. Az előterjesztéseket tehát a követek választóik előtt szóval megmagyarázták s elfogadásra ajánlották s csak ha a választók többsége az elfogadás mellett nyilatkozott, lehetett a szövetségtanács következő ülésein a törvényt vagy határozatot érvényesnek jelenteni ki. Ehhez hasonló intézménnyel bírtak a németalföldi államok, hol szintén csak a provincialis rendek hozzájárulása emelhetett egy törvényjavaslatot törvényerőre.

A svájci referendum e legősibb alakja három századon át tartotta fenn magát, egész 1798-ig, a mikor eltörölték, de 1815-ben a restauratio idején Graubündenben újra behozták.

Hasonló értelemben használták e szót az 1848 előtti svájci alkotmányban. Mivel az egyes kantonok követeinek csak utasításaik szerint volt szabad szavazniok, tehát igen gyakran megtörtént, ha bizonyos kérdéssel szemben nem voltak utasítással ellátva, hogy e tárgyat *ad referendum* vették, azaz először illető kormányaiknak jelentést tettek, és új utasításokat kértek.

De ma egész más értelemben használják a referendum kifejezést, t. i. egyjelentésűnek a népszavazattal, vagy a nép közvetlen törvényalkotásával. A régi intézménnyel való analogia csak abban áll, hogy a mai referendum is annak a gondolatnak ad kifejezést, hogy a nép hozzájárulása szükséges ahhoz, hogy valamely, a tanács által hozott törvény életbe lépjen. A különbség ellenben a szóbeli jelentéstétel és tanácskozmány mellőzésében áll. Midőn most minden egyes polgár egy nyomtatott cédulát dob az urnába, melyen «igen» vagy «nem» áll írva, mint a közállam egyik atomja cselekszik s a dolog külsőleg tiszta mechanizmus jellegével bír. Mikor az 1830-iki júliusi forradalom folytán Svájc legtöbb kantonjában az aristokratikus rendszer megdőlt s helyet engedett a demokratikus áramlatoknak, mindenfelől a nép jogainak kiterjesztése volt a jelszó; sajtóban és tanácsstermekben erős vita indult meg a felett, hogy miben áll tulajdonkép a népfenség s vajjon a tiszta képviselői rendszer nem áll-e azzal bizonyos fokig ellentétben? A kérdés még ma sincs végleg eldöntve, de a tiszta demokratia hívei a kötelező referendumban a köztársasági államelv legmagasabb kifejlődését látják.

Abban nincs is eltérés, hogy az alkotmány elfogadását vagy el nem fogadását a nép kell hogy eldöntse, s a nép kell hogy válasza legfőbb tisztviselőit. De vajjon magukat a törvényeket is a nép fogadja-e el s megilleti-e a népet az indítványozás és kezdeményezés joga, avagy pedig elegendő, ha csak bizonyos föltételek alatt, mint p. o. a római tribunus plebis, til-

takozása által tehet hatálytalanná bármely határozatot. Mindezeket a kérdéseket már az 1831-iki st.-galli alkotmánytanácsban élénken vitatták meg s ez a kanton hozta be először alkotmányába a vetot, mint az ellentétes álláspontok közötti compromissum egy nemét.

Ez alkotmány 2-ik cikkelye így szól: A kanton népe souverain; a souverainitás, mint az államfenség és legfőbb hatalom eszméje, a polgárok összeségében fekszik.

3. §. Ennek folytán a nép a törvényhozás jogát maga gyakorolja, és minden törvény az ő jóváhagyásától függ. A jóváhagyás jogát a nép az által gyakorolja, hogy egy törvény kihirdetése után ennek elismerését és végrehajtását souverain hatalmánál fogva megtagadhatja.

E főelvek további kifejtését tartalmazzák a következő paragrafusok:

135. §. A törvény jóváhagyásának joga, mely a népet az alkotmány 3-ik cikke értelmében illeti, különösen a következő tárgyakra vonatkozó törvényeket érinti:

a) a polgári és büntető törvényhozás minden ágát s az idevágó államszerződéseket;

b) az általános adótörvényeket;

c) a községi ügyekre vonatkozó törvényeket;

d) a katonai ügyeket.

136. §. Minden itt megjelölt tárgyra vonatkozó törvény kihirdetése (promulgatio) után 45 nap alatt lép érvénybe, a mennyiben jóváhagyása ez idő alatt meg nem tagadtatik.

137. §. Mihelyt egy politikai község 50 polgára kívánja, közgyűlés tartható, s ebben elhatározzák, hogy vajjon a kihirdetett törvény ellen emeltessék-e kifogás, vagy sem.

138. §. Ha a gyűlés többsége úgy határozza el, hogy nem emel kifogást, akkor a törvény a választó közönség által elfogadottnak tekintendő. Ha ellenben a határozat az, hogy

kifogás tétessék, akkor erről a községi előljáró haladéktalanul jegyzőkönyvi kivonatban értesíti a járási előljárót, az pedig a kis tanácsot.

139. §. E jegyzőkönyvi kivonatban meg kell hogy jejlölve legyen úgy azon szavazóképes polgárok száma, kik a törvény elfogadása ellen, valamint azoké, kik az elfogadás mellett szavaztak. A gyűlésen meg nem jelent szavazóképes polgárok a törvény elfogadói közé soroztatnak.

141. §. Ha azoknak száma, kik a törvény ellen szavaztak, egygyel több a kanton összes, szavazatra jogosult polgárainak felénél, akkor a törvény elesik.

St.-Gallen kantonnak ezt a vetóját az alkotmányának 1861. évi revisiója is fentartotta. Némileg különösnek csak az tetszik benne, hogy a távollevők is a törvény elfogadói közé számíttatnak.

Ezen vetot átvette 1832-ben Basel s 1841-ben Luzern is. Csakhogy míg St.-Gallenben a veto benyújtási határideje 45 nap, addig az Luzernben 50, Baselben pedig csak 15 napra lön megállapítva. 1847-ben Zürichben is kísérletet tettek a veto meghonosítására, de siker nélkül, ellenben behozták Thurgauban 1849-ben és Schaffhausenben 1852-ben.

Mondottuk, hogy a harminczas évek új kantonszervezetei a regenerált kantonokban a képviseleti rendszert következetesen keresztül vitték s hogy ettől fogva megkülönböztetendők kantonok autonom hatóságokkal és kantonok képviseleti alkotmánynyal. Az a demokrata áramlat azonban, mely St.-Gallenben a vetot magával hozta, végül a referendumban érte csúcspontját. Figyelmet érdemel, hogy két őskanton törte meg az utat, a mennyiben Schwyz és Zug 1848-ban kanton-községeiket eltörölték és helyettök a referendumot fogadták el. 1858-ban a népszavazás újra fölmerült Neuenburg kantonban a financ-referendum formájában. Oka ennek a nagy tanács erős érdekeltsége volt egy vasút

építésénél bizonyos külön terület javára. Ez okból az 1858-iki új alkotmányba fölvették azt a tételt, hogy minden 500,000 frankot meghaladó kölcsönnek, vagy pénzügyi tehernek a nép jóváhagyása alá kell terjesztetnie.

1861-ben Waadt kanton is követte a példát, némileg enyhébb formában, az összegnek egy millióra emelésével, de annyiban egy lépéssel tovább ment, hogy a népnek megadta a jogot, hogy minden indítvány felett szavazhasson, melyet a nagy tanács jónak lát elébe terjeszteni, vagy pedig 6000 tényleges polgár önálló kívánságára. Itt tehát már egymás mellett találjuk a financ-referendumot és az úgynevezett facultativ referendumot.

Még tovább ment 1863-ban Basel félkanton alkotmánya, mely Graubünden példájára megszabta, hogy «minden törvény, általánosan kötelező rendelet és szerződés a hivatalos lapban közzétett 30 napi hirdetés után a nép elé terjesztessék a közgyűlések útján jóváhagyás vagy elvetés végett. Ebben pedig a szavazók többsége dönt». Ez a kötelező referendum, vagy közvetlen demokratia.

Teljesség okáért említsük fel, hogy a föderalistikus referendum, mely eredetileg Wallis és Graubündenben volt érvényben, ott is engedni volt kénytelen a modern áramlatnak.

Wallisban 1844-ben kiszorította a veto, csak hogy most a tizek szavazata helyett mindannyiszor az összes polgárok szavazatai számíttatnak össze, kik az alkotmány vagy valamely törvény elfogadása mellett vagy ellen nyilatkoznak. Hasonló átalakuláson ment keresztül Graubünden is 1853-ban, hol eddig a községeknek, mint szavazó testületeknek referenduma állott fenn. A módosítást azért követelték, mivel a polgárok alkotmányszerű jogegyenlősége többé nem volt összeegyeztethető azon rendelkezéssel, hogy kantonális

szavazatoknál a községek adó-quotájuk arányában döntsenek a törvényjavaslatok elfogadása vagy elvetése fölött.

Egyenesen korszakalkotó volt a demokrata áramlat Zürichben és annak 1869-iki kanton-szervezetében. Itt a közvetlen demokratia legpraegnansabb kifejezést talált, mivel összehatalálkozott benne: a kötelező referendum minden törvényre nézve, facultativ referendum a kantontanácsban, mely olyan javaslatokat, melyeket különben nem szükség a nép jóváhagyása elé terjeszteni, népszavazat alá bocsáthat, végül még a financ-referendum olyan új, egyszeri kiadásoknál, melyek 250,000 frankot, s olyan évenként visszatérő új kiadásoknál, melyek a 25,000 frankot meghaladják.

Még világosabban fog állani előttünk a dolog, az idevágó törvényszakaszok szószerinti idézésével.

28. §. A nép a törvényhozói hatalmat a kantontanács közbejöttével gyakorolja.

29. §. A szavazatra jogosítottak indítványozási joga (initiativa) magába foglalja egy törvénynek, vagy nem kizárólag a kantontanács hatáskörébe tartozó határozatnak hozatalára, megszüntetésére vagy módosítására vonatkozó óhajtást. Ilyen óhajtást egyszerű szóbahozatal vagy kidolgozott tervzet alakjában lehet kifejezni s mindkét esetben indokolni kell.

Ha egy magános vagy egy törvényhatóság oly kívánatot fejez ki, melyet a kantontanács tagjainak egyharmada támogat, akkor a fölött a nép van hivatva dönten. Az indítványozót, vagy az indítványozó törvényhatóság követét megilleti a személyes indokolás joga a kantontanács kebelében, a mennyiben a kantontanács 25 tagja a személyes indokolás iránti kérelmet támogatja.

Éppen úgy a nép döntése elé terjesztendő az ügy, ha 5000 szavazatra jogosult vagy a közgyűléseknek akkora száma, a mennyin legalább 5000 szavazatra jogosított a

mellett szavaz, ilyen kívánatot fejez ki, amennyiben a kantontanács ennek meg nem felel. A helyes időben benyújtott indítvány legalább a második rendes népszavazásnál a nép elé terjesztendő döntésre.

Az indítvány, illetőleg tervezet szavazás előtt mindig a kantontanács elé terjesztendő véleményadás végett.

Azon esetre, ha egy népinitiatívából eredő törvényjavaslat szavazás alá bocsáttatik, a kantontanács a maga véleményes jelentése helyett módosított tervezetet is bocsáthat döntés alá

30. §. Évenként kétszer, tavasszal és ősszel tartatik meg a népszavazás a kantontanács törvényhozói aktusa felett (referendum). Sürgős esetekben ez utóbbi rendkívüli szavazást rendelhet el.

Népszavazás alá bocsátandók :

1. minden alkotmánymódosítás, törvény és concordatum ;
2. a kantontanácsnak oly határozatai, melyeneket végérvényesen hozni nincs jogosítva ;
3. oly határozatok, melyeket a kantontanács magától akar szavazás alá bocsáttatni.

A kantontanácsnak jogában áll egy törvény vagy határozat benyújtásánál, az egészben való szavazás mellett kivételesen az egyes pontok felett is szavazást rendelni el.

A szavazás szavazó urnák segélyével történik. Ebben résztvenni általános polgári kötelesség.

A népszavazás csak igenre vagy nemre szólhat, s ebben az igen vagy nem szavazatok abszolút többsége dönt.

A kantontanács nincs jogosítva törvényeket vagy határozatokat szavazás előtt ideiglenesen életbe léptetni.

Minden népszavazás alá bocsátandó előterjesztés legkésőbb 30 nappal előbb közzéteendő s a szavazatra jogosítottaknak kézbesítendő.

1869-ben Bern is követte e példákat, sőt Thurgaura

is kihatott a Zürichben végbement nagy átalakulás. Következtek ezután Solothurn és Aargau. Utóbbi még azt is ki-mondotta, hogy a négy évenként megszabandó normalbudget is népszavazás alá bocsátandó. Végre legújabb időben (1881 — 82.) Genf és Neuenburg hozták be a facultativ referendumat, úgy, hogy még csak Freiburg és Tessinben van kizárva a nép a törvényhozásban való közvetlen részvételből.

Ma a kantonok általán ekkép oszthatók fel:

I. Tiszta demokratiák önálló községekkel: Uri, Unterwalden, Appenzell, Glarus.

II. Tiszta demokratiák kötelező referendummal: Graubünden, Basel, Thurgau, Zürich, Bern, Aargau, Solothurn, Schwyz.

III. Képviselési demokratiák és pedig:

a) tiszta képviselési alkotmányreferendum nélkül: Freiburg:

b) képviselési demokratiák facultativ referendummal és vetoval: St.-Gallen, Basel, Schaffhausen, Zug, Luzern, Waadt, Neuenburg, Genf, s 1883 óta Tessin is;

c) csupán financerferendummal, képviselési rendszer mellett Wallis bír.

A népreferendum fény- és árnyoldalairól sokat lehet pro et contra felhozni. A higgadtabbak véleménye minden esetre az, hogy a referendumnak legfeljebb az alkotmány vagyis az alaptörvények elfogadására vagy elvetésére volna szabad szorítkoznia, de okvetlen meg kell hogy előzze az egyes választókerületekben a követek szóbeli jelentése és nyilatkozata választóikhoz. Ennek az az előnye volna, hogy a javaslatok kétszer volnának kifejthetők és megbeszélhetők. Az aargauai rendszer egészen megfordítottja ennek, mert általa meg van bénítva az egész pénzügyi kormányzat. A nép a legkülönbözőbb vállalatok és intézmények életbe léptetését határozza el, de nem ad módokat azok fedezésére.

Ezen rendkívül érdekes fejlődés következtében, melyen Svájcz az utóbbi évtizedekben keresztül ment, s mely

nyilvánvalólag a parlamentarís rendszer iránti bizalmatlanságból vette eredetét, a mi a monarchikus államoknál is mindinkább tapasztalható, a törvényhozói hatalom gyakorlása nagy változáson ment keresztül. Ezelőtt a kantonok túlnyomó száma s különösen a nagyobb kantonok képviselői alkotmányrendszeren alapuló köztársaságok voltak, s csak a kisebb havasi kantonok képeztek kivételt régi községi szervezetükkel. Ma azonban egész más alakulások kerültek napirendre. Csak a svájci szabadság ősi intézménye, a község tartotta fenn magát változtatlan a kisebb kantonokban s még ma is lelékemelő látványt mutat, mikor egy-egy tavaszi vasárnapon isten szabad ege alatt összegyűl a szavazó polgárság, élükön az előjárósággal, mely a tribünön foglal helyet, míg a körön kívül nők, gyermekek s nézők csoportosulnak. A gyülekezetet az előjáró imával és énekkel nyitja meg, mire a tisztviselők választása s a törvényalkotások feletti határozat következik. A szavazás kézfeltartás útján történik, egyenkénti számlálás ritkán fordul elő. A többséget a tribünről állapítják meg. Kétes esetekben ismétlik a szavazást, vagy az igennel szavazókat egyik, a nemmel szavazókat a másik oldalra küldik. A tanácskozások végét a tisztviselők ünnepélyes felesketése képezi, majd az összes honfiaké, egy régi esküforma után, melyet a jegyző olvas fel. Utána a tömeg nyugodtan eloszlik.

Ám e tisztos intézménynek is vannak természetes határai. Először is csupán kis államokra illik, a hol a gyülekezet számosabb, ott nem válik be. Ezért van, hogy például Appenzellben már nem lehet tanácskozni, hanem csupán az előterjesztések felett szavaznak, melyeket minden polgárnak nyomtatásban kézbesítenek. Ellenben Uriban, a két Unterwaldenben, Glarusban még tanácskozások is folytathatók. Schwyz eltörölte a kanton községeket s csak járási gyülekezeteket ismer.

Várnai Sándor.

MEYNERT A PSYCHIKUS EGYENSÚLY MESTERSÉGES ZAVARAIRÓL.¹

A psychikus egyensúly műleges zavara gyanánt Charcot a hypnotikus álomnak szándékos előidézését jelezte. A psychikus egyensúly az öntudat képeinek és a valóság szemlélhető jelenségeinek parallelismusában áll s az elmebetegségekben vész el, úgy hogy Rieger a hypnotizáltak álmát kísérleti tébolynak nevezé. Meynert arra törekszik, hogy eltekintve a hypnosinak félhomályos, söt sokszor csalás miatt egészen sötét tünetényeitől, csakis jól észlelt tényeket magyarázzon.

A természettümenyekben való csodálkozás az értelem és magyarázat által visszautasittatik. A magyarázat azonban csak való tényekkel foglalkozhatik. Csak a szemfényvesztést csodálják s azt is csak olyanok, kik a hatásmódot földerítő legegyszerűbb műfogásokat sem ismerik. Az agybeli tünetények magyarázata csakis az agyszervezet azon mechanismusával függhet össze, melyhez a tünetények csatlakoznak. S ha ez helyesen ismert, úgy a hypnotikus tünetényekben misem marad magyarázatlanúl.

Az úgynevezett magnetikus hatások magyarázat tárgyát nem képezik s egyáltalában nem jönnek tekintetbe. Dubois Reymond azon tanulmányai alkalmával, melyeket az állati villamosságról, tekintettel az állati delejességre is, állatokon költséges eszközökkel tett, kimutatta, hogy csupán a vasra hatékony magnetismus az állati szövetekkel s így az idegrendszerrel semminemű vonatkozásban nem áll. Hermann, a jeles életbuvár pedig nagy idővesztéssel ugyanezt másodszer is és megegzáfolhatlanúl bebizonyítá. Az állati magnetismus légből kapott állítás, valamint az is, hogy

¹ Ueber künstliche Störungen des psychischen Gleichgewichtes. Sammlung v. populär-wissenschaftlichen Vorträgen über den Bau und die Leistungen des Gehirnes v. Prof. Theodor Meynert. Wien u. Leipzig. 1892. — W. Braumüller. 235—253. l.

a hypnotizáló különbözik más emberektől, a mennyiben különös fluidumot sugározna ki magából. Azon állítás pedig, hogy a hypnotizált gyomrával olvasni tudna, minden magyarázati kísérlet méltóságán alul áll.

A fény- és színérzést nem az idegek vagy az agy eszközlík önmagukban. Az idegek és agy egyetlenegy indifferens érzőképes-séggel bírnak s nincsenek ú. n. specifikus energiáik, s az érzés tartalma is csak a külvilág kvalitásai és a külső érzéki szervek azon czélszerű berendezése által lesz különböző, hogy ezen kvalitásokat az idegekhez engedik jutni.

Az agymechanismus, mely a hypnotikus álom tüneteményeit is feltárja, az öntudatszervet, illetőleg egy ganglion sejtekből alkotott ürgolyónak tekinthető, melyek egymással idegek által vannak összekötve. Ez idegek legnagyobbbrészt radialis szétsugárzásban a test érzőfelületének és az érzékszervek izgalmainak az agykéregbe való vezetésére hivatvák. Másfelől a kéreg összes pontjai, a távolság és irány minden combinatiojában legnagyobbbrészt ívszerű idegpályák által is összekötve, hogy így két kéregkészletnek helyileg közeli és távoli izgalmi állapotait egymással associalják, s ezért méltán associatió-kötegeknek nevezetnek. De az agykéreg az érzőfelületen kívül a projectio-systema radialisan besugárzó velője által az izomzattal is összeköttetésben áll, miáltal az öntudatszerv, ezekkel tudatos mozgás-impulsusokat is közölhet.

Az associatió-képzet egyes esete a zárképzet. Valamely benyomás oly projectió-rostokon keresztül, melyek a szem retinájával összekötött agyrészletbe mennek át, ide ez impressio optikus képét fogja elküldeni, míg azon projectió-rostokon át, melyek az agykéreg oly részébe haladnak, mely a hallási labyrinthussal függ össze, az állat jelenségének egy más jegyét, annak hangját küldi el. E két agyrészlet most ívszerű associatió-kötegek által egymással összefügg, s ha az állat az erdőben nem látható, a hang hallásakor ezen associatió-köteg kapcsán az állat optikus képe is azonnal öntudatba lép. Jelenségének észrevehetlen jegye ilyformán egy észrevehető ismertető jegy útján feltárul. Az agykéreg ugyanezen részei associatió útján az összes többi kéregrészzel össze vannak kötve. Mindazáltal e kéregképek összes összeköttetései mégsem emelkednek valamennyien az öntudat küszöbe fölé úgy, mint azon összeköttetés, mely az állat hangja és optikus megjelenése közt létezik. E két hely associatió-kötegei útján az-

által jut maradandó vonatkozásba, mert egy és ugyanazon jelenségnek ismertető jegyei által egyidejűleg lett izgatva. De az «egyidejű» fogalomnak az időtartamban bizonyos szélesség felel meg s a kéregizgalmak, melyek oly gyorsan jutottak egymásután öntudatba, hogy az első a második fellépte idején még nem homályosult el, szintén társulnak. A behatás gyors egymásutánja az egyidejűséghez oly közel jut, hogy a hallott vagy olvasott mondat szavai a gyors időbeli egymásutánban is associálva maradnak, s az associatiók, a gondolatképzetek, összetartozandóságuk folytán az öntudatban a legfinomabb distinctióban lépnek fel. Rendkívül finom elrendezésük csak úgy érthető, ha az agykéreg sejtjei s az agyvelő idegfonalai az öntudatszervben összeköttetésekben teljesen izolálva érvényesülhetnek. Az associáció-kötegek a velőkötegeknek nagy számban egymás mellett fekvő tömegét alkotják, épp így a projectió-kötegek s az agykéreg sejtjei folytatólagos telepet képeznek, s e tömegből a functio közben mégis teljesen elkülönített összeköttetések izoláltan vétetnek igénybe. Ez érthetetlen volna, ha az agytömegek az üteres vért, mely functionalis izgalmi fokukkal oly nélkülözhetlenül összefügg, csakis nyomó erő útján, a szív lököereje által beszívattýúzva, kapnák. Az esetben az agyelemek tömegesen árasztatnának el az élenyt vívő tápnedvvel s a gondolatképzés tüneményének finomsága magyarázhatlan maradna.

Virchow volt az, ki helyesen felismerte, hogy a test sejtjei és származékai itt az idegsejtek és fonalak legfinomabb részleteiben igen önálló izgalomképességgel vannak felruházva. A functionalis izgalomban oly chemismus van adva, melynek segélyével minden sejt magához vonja tápnedvét, s ez az, mit a functionalis attractiónak a táp-plasmára való molecular hatásának nevezünk.

A táplálékot az elemek mintegy szivattyúerő által vonják magukhoz, mely erő az agykéregben az egyes sejtek és az azokat összekötő idegfonalak által a legisoláltabb módon úgy vezetetik, hogy az associáció legfinomabb csoportosulásai egy bizonyos, az egész környezettől független izgalmi fokon öntudatra emelkedhetnek. Ezenfelül érthető, hogy ha ezen izolált vezetés az agysejtek közt az associáció-játékban még azáltal is elősegítettik, hogy a nutritiv molecular attractio segélyével szövet-plasmát beszívó elemek táplálékukat éppen a szomszédságból vonják el leginkább, úgy az elemek helyzetének szomszédsága és együttes izgalma

egymást inkább ki fogják zárni, semmint hogy együtt fordulnának elő. Az öntudat szerve nem művel semmi egyebet, mint-hogy az érzékszervek érzéki ingereit fölveszi és azokat associatio által összekapcsolja. Az agykéreg közvetlen a sötét koponyaboltozat alatt elhelyezve, direct izgalmat nem nyer s önmagára nézve vak, süket és érzéketlen. Az összes izgak az alanti agytömegeken haladnak át. A kéregtest ezen szervei ellentétben a kéreggel — cortex-szel — subcorticalis szerveknek neveztetnek.

Az öntudat azon intensitása, melylyel az öntudatszerv az associatio-játékban szerepel, az érzékleteknek intensitásával áll szemben, melyek valamennyien az agynak, agytörzsnek és gerincz-agynak vezetőpályái és centrumai által csatoltatnak a távoli test-felülethez. A gondolataiba mélyen elmerült ember, valamely mathematicus, egy nehéz egyenlet megoldásakor tompa az érzékletekkel szemben. Megszólítást elfogad, melyre nem figyel, a mi munka közben nem jut az öntudat felszínére, bár később emlékezik is reá. Szeme elé, arczába kuszált hajszálok csünghetnek le a nélkül, hogy észrevénné; a légy észrevétlenül sétálgat arczán. Ha ellenben az associatio organuma mintegy beteges kimerülés folytán nincs intensiv tevékenységben, mint pl. hysterikus betegeknel, akkor az érzékelés centrális szervei fokozott ingerlékenységben vannak. A hallás oly érzékeny, hogy a beteg erős hangot nem tűr el, gyöngébbet szokatlan távolságban észrevesz, a szagok meglepő finoman éreztetnek s a fénytől iszonyodó látószerv gyenge megvilágításnál is érzékel.

A subcorticalis agyszerv ingerlékenységének ilyen túlsúlya a corticalis rész, vagyis az öntudatszerv felett, már okúl szolgál, hogy e különböző agyrészek ingerlékenysége közt a psychikus egyensúly megszűnjék. Ezen beteges állapotot localizált izgalmi gyengeségnek lehet nevezni; localizálnak, mert egy bizonyos agyrészlet, a kéregszerv functionalis ingerlékenységében gyöngítve van, a kéregtest szervei pedig szokatlan ingerlékenységű székelyei.

Mik az álomállapotok? Bármily homályos is ma még chemismusok, mégis oly szivattyúval kell egyenértékűnek tekinteni őket, melyre a kéregszerv működésének beállítására és a molecularis attractio veszteségének helyreállítására szolgál, mely az öntudat-központ sejtjeinek és idegfonalainak tápnedvvel való ellátásáról gondoskodik s ezáltal szívólag hatva a legfinomabb üteres vérhálózat átjárható felületére, azt vérrel megtölti, mely állapotot

aztán mi functionalis hyperaemiának, vagyis a működő szerv vérbőségének nevezünk. A functionalis attractio csökkenése igen gyorsan áll be, a mint ez a gyermekek elalvása alkalmával a még igen feltűnően nyilvánuló ébrenlétnek gyors eltűnéséből észlelhető. Épp ily gyorsan jön létre az öntudat elvesztése az epileptikus ájulás felléptekor. A molecularis vér-attractio ugyanezen gyors elvesztése jelentkezik hysterikus rohamoknál, eltekintve a hypnotizáló műfogásaitól. Hamisítatlan természetképet nyújt azonban a hypnotikus álom kifejlődése hysterikus rohamoknak egymásra következő fokaiból, melyeknek vázlatát Charcotnak köszönhetjük, s melyeket Meynert saját klinikus észleletei által is igazoltnak tekint.

Forduljunk most legelőbb azon figyelemreméltó tünethez, mely a hysterikusok állapotának gyógyulását illeti, vonatkozzék bár a neuralgikus fájdalmak izgalmi, vagy a mozgások és érzések hűdési állapotára. E gyógyulás az öröm affectusa által eszközöltetik, midőn az emelkedett associatió-művelet az öntudat-szervet több üteres vérral tölti meg. Hisz tudjuk, hogy nagymennyiségű élelytartalom valamely gázkeverékben belehelve, emelkedett hangulattal párosult mérgezést okoz, vagyis egészen ellentétes állapotát a gátló hatású légszükségletnek. Épp így azon functió-hatáshoz is, mely az öntudat-szervben üteres vértorlódásban nyilvánul, bizonyos fokú intoxicatio felvételét csatolhatjuk.

Tegyük fel, hogy egy szegény ember a főnyereményt megnyerte. Ezen hír következménye öröm leend. Agyában most élénk associatió-játék szövődik s öntudatában eddig sohasem létezett kapcsolatok merülnek fel, melyek személyiségét kívánatraméltó tárgyakkal, óhajtott életviszonyokkal kötik össze. E gazdag associatió-játék szivattyúként hat az üteres vérré és a megváltozott chemismus kinyomataként örömteli, korlátlan kedélyhangulat nyilvánul. Míg ellenben a veszteség a saját személyiségének associatio vonatkozásait minden óhajtásraméltóhoz megszükiti vagy felfüggeszti, az üteres vérszivattyú nyugalomba lép s az agyban a visszeres vér jut túlsúlyra. Ezen chemismus eredménye a szomorú hangulat.

Ha a hysterikusnak gyógyulást ígérünk, habár oly hatástalan eszközzel is, mint a mágnes, akkor a gyógyulás reménye azon associatió-játékot, mely a kívánatos tárgyakkhoz és életviszonyokhoz csatlakozik, felkelti épp úgy, mint a főnyeremény. A

localizált izgalmi gyengeség tünetei, melyek az öntudat-szerv izgalomhiányából eredtek, valamint a subcorticalis szervekben levő kínos izgalmi tünetek is megállíthatnak az előbbinek helyreállt izgalma által; s mivel a mozgási impulsusok ugyanannak táplálkozás-fokától függenek, előbb kivihetetlen mozgások sikerülni fognak és a hűdési tünetek megszűnnek. Nők gyakrabban mutatják a hysteria izgalmi gyengeségét, de reménykedésre és vidám hangulatra is inkább hajlandóak. Edényidegeik lényegesen hamarabb merülnek ki, már pedig az edényidegek okozzák az edények szűkülését, míg tágulásuk kifáradási tünetény. A női vér gazdagabb víztartalmában rejthetnek az, hogy általában kisebb tömörségű idegizgató folyadék gyanánt hat; míg másfelől a hysterikusok nagy kedélyingadozásában az, hogy a finom üteres áramágy kitágulását okozó kifáradási tünetény hangulatemelkedést idéz elő.

Th. Fechner, e jeles gondolkozó és a matematikai psychophysika megalapítója, megjegyzi, hogy a kéregnek általános álomállapota tényleg létezik, de általános ébrenléte nincs, miután az összes képek és összeköttetések, melyek az agyban felhalmozva vannak, sohasem lépik át egyszerre az öntudat küszöbét, hanem az ébrenlét egyidejűleg csak a kéregképek egy részét illeti, csak részleges ébrenlét van, mely csak azon agyképeket és emléképeket zárja magában, melyekre a figyelem éppen ráirányult. A többi összes kéregképek egyidejűleg az öntudat küszöbe alatt partialis álomba vannak merülve.

A részleges ébrenlét a nutritiv attractio bizonyos fokával egyenértékű. Terjedelme az agyban nagy és kicsiny lehet, s mint öntudatlanságnak és ébrenlétnak a következő három fokát különböztethetjük meg: 1. általános álom, vagyis öntudatlanság; 2. korlátolt ébrenlét, félébrenlét, félálom; 3. kiterjedt részleges ébrenlét, vagyis teljes öntudatosság.

Hysterikusok öntudatukat rohamszerűleg, hirtelen elvesztetik, s ezt Charcot a hysteriás roham lethargikus stadiumának nevezte el. Az öntudatlanság mellett magasfokú izgalmi tünetény is jelentkezik, t. i. merev görcse az egész testizomzatnak az arcizmok kivételével. Az öntudatlanság a kéregsejtek és idegfonalak moleculár attractiójának erős lesúlyedéséből magyarázható. Az izgalmi tünetek, a hatalmas izommerevség ellenben semmi esetre sem corticalis mozgási actusnak felelnek meg, hanem a localizált izgalom értelmében a corticalis gyengeség alatt fellépő subcorti-

calis mozgató központbeli tüneményként tekintendők. Hogy ily öntudatgyengeség és erőnyilvánulás egyidejűleg előfordulhatnak, azt az agynak üteres vérkeringéséből érthetjük meg.

Az üterek ugyanis, melyekből az öntudatszervnek molecularis szívóereje elemeit nyeri, ugyanazon ütértörzsekből erednek, mint a kéregtest üterei. A kéregtest arteriáinak eredéshelye a szívhez közelebb esik. Ezen üterek a kéregtestbe egymás mellett nagy számmal lépnek be, rövidek és kitérés nélkül azonnal finom nutritív ágacskákra oszlanak. E boncztoni elrendeződés a táplálásra igen kedvező. A koponyaboltozat alatt fekvő agykéreg üterei az előbbiekkal közös törzsekből erednek, de már távolabb a szívtől, kedvezőtlenebbül, hogy ennek szivattyúhatása érvényesülhessen. Az agyba való belépésig nagy kerülőt tesznek, mintegy a fül magasságából a középvonalig érve, s e kerülő annál nagyobb, miután egymással, mielőtt hajszáledényekbe szétágaznának, kiterjedt összeköttetéseket alkotnak. Törzseiket egy melülső, középső és hátulsó agyütér képezi. E szétoszlás is kedvezőtlen a táplálókészülékre, miután a víz így nagyobb ellenállás mellett juthat be az agykéregbe, úgy hogy a bonczoló, ha színanyagokat fecskendez be ezen üterekbe, fecskendővel utánozva a szívnek szivattyúhatását, a mellső agyütér durva ágaiából könnyebben töltheti meg a középső és hátsó agyütér durva hálózatát, mint a hogyan a mellső agyütéren át annak finom elágazatait, hajszálerezetét megtölteni tudná, melyeknek megtelése a táplálásra fontos tényező. Ebből következik, hogy az öntudatszerv általában könnyebben veszti el azon táplálkozásfokot, melyre működése végett szüksége van, kivált ha az elemek molecular attractiójának szívóereje is, mely a szívtől távoleső és nagy kerülőkkel lefutó üterek megtelését itt elősegíti, megtöretik. A szív nyomó ereje azonban egyenlő tömegű vért lök a közös törzsekbe, melyekből az agykéreg és kéregtest ütőerei erednek. Ha azonban a kéregedények megtelődése a szívóerőnek hiányzó működésekor ezen edények szűk volta miatt nagy akadályra talál, akkor a vér a kéregtestnek edényeibe fog hajtatni, hova sokkal kedvezőbbben juthat be s ennek folytán a subcortical szervek emelkedett nutritív izgalmi állapotban fognak lenni éppen azalatt, mialatt az öntudat szervében — a kéregben — az ingerlékenység mélyen le van hangolva.

Igy az öntudattól független, igen kifejezett merevség, subcorticalis izgalom folytán az egész izomzattal közölhető. A hyste-

rikus rohamok ezen lethargikus stadiuma azon esetben, ha az öntudatszervben a nutritiv attractio bizonyos fokig felélénkül, egy második stadiumba, a somnante stadiumba megy át. A betegek most élénken legtöbbszörre vidám hangulattal delírálnak álomállapotaikban. De az öntudat még nem teljes. Az izommerevség eltűnik s igen nagyfokú reflex-ingerlékenység marad vissza. A bőr érintésére az izmok muló rángásokba jutnak. Azonban e reflex-tünetmények nem öntudatos cselekmények, hanem magasfokú subcorticalis ingerlékenységnek, vagy más szóval a localizált izgalmi gyengeségnek eredményei, melynél a gyengeség foka a corticalis szervben álomállapotok nyilvánulása miatt éppúgy csökkent, mint a hogyan a mozgási izgalom kisebb lett a subcortical tömegekben. A koponyaboltozat alatt a haemispherák vérhiánya abban mutatkozik, hogy a meleg borogatás, mint a lethargikus állapotban, úgy ebben is felébredéshez vezet.

Harmadik stadiumként Charcot az előbbiekből az ú. n. somnambulismust látta kifejlődni, melynek keretén belül a katalepsia jelentkezik, melynél a mozgások megindítására az agy nem közöl impulsusokat, míg a kívülről adott testállásokat a betegek megtartják. A hysterikus rohamok e tünetényszakában az agy újból vértelt. Hideg borogatás a rohamot coupirozza, öntudathoz vezet. E somnambulismus hasonló a mesterséges hypnosishoz, s ez esetben összetett hysterikus rohamokhoz. Másfelől ha a somnambulismus ezen eszközök által eme rohamok fokozatos menetéből kiszakítva magára is előidézhető, ezen eszközöket nem tekinthetjük másnak, mint finom reagensnek, melylyel a hysteria jelenléte, daczára, hogy súlyos tünetei teljesen hiányzanak, kimutatható. Míg a hypnosist csak megfeszítőbb érzéki ingerek által vezették be, milyen pl. valamely fénylő tárgy nézése, a corticalis attractio könnyű elvesztése abban mutatkozott, hogy az oly egyoldalú inger az öntudat elvesztéséhez vezethet. Ha ma pusztán várákózási inger, az álom, vagy öntudatlanság bekövetkezésének kijelentése e célra felhasználható, úgy a várákózási inger semmi egyéb, mint egy eddig még nem létező állapottal való foglalkozás. Az agyizgalom kedvező helyzetéből az érzéki valóság által eltérítették, és a várákózási affectus által kimerítő módon elhasználtatik; a szemlélődés, mely az ébrenlét molecularis attractióját kedvezően befolyásolja, pillacsukódás által szintén elesik és e folyamat a psychikus egyensúly elvesztésére alkalmas

egyéneknél az öntudat kioltását eredményezi. Tehát csak öntudatgyenge ember hypnotizálható, mert ez azon hit által, hogy a várt esemény bekövetkezik, magát az elerőtlenítő várakozási affectusnak átengedi.

Ha most a hypnózis hiteltérdemlő tüneteméyeire áttérünk, úgy látjuk, hogy ezek oly állapotban jelentkeznek, melyben bár részleges ébrenlét van jelen, de e partialis ébrenlét csak korlátolt, s melynél a gondolatmenet, mely associatióról associációra vezet, corticalis táplálkozási gyengeség, a molecular attractiónak igen megnehezített érvényrejutása folytán nagyobb kiterjedésben éppen nem lép fel. Az ú. n. suggerálásnak, a sugallásnak, mindig subcorticalis megfelelő izgalmakat kell szolgáltatnia, hogy az öntudatot oly korlátolt módon bírja kijelentésekre, melyek zavaratalanul s igen praecisen futnak le, miután az agy sokoldalú associatiók által az egyoldalú associáció-folyamokban nem zavartatik. A functionalis attractio csak szűken elérhető folyamat. Ha a betegek a hypnotikus állapotban nagy pontossággal recitálnak hosszú verssorozatot, úgy e praecisio csakis e sokoldalú gondolatfolyamat hiányából ered. Ha valamely lánynak jól memorizált költeményt kell vizsgán vagy talán éppen a király előtt elmondani, zavarba jön, elakad s elpirul. A verssorozat praecis időbeli associatiója meg lesz nehezítve, midőn a király megjelenése traditio-nalis gondolatfolyamatok bizonyos összegével társul, melyek az associatio-központ és vezetés számos területén nutritiv attractiót és ütértelődést okoznak így a tisztán kifejlődő gondolatfolyamatok ama szűk körét, melyet mi az öntudat egységének nevezünk, zavarják. A functionalis vértúlteltség e mellett annyira növekedik, hogy oly ütérágak is, melyek éppen nem az agyban futnak le, de az agyüterekkel közös törzsből erednek, túltelnek, a mi az arcz elpirulásában lesz láthatóvá.

A gyenge részleges ébrenlét minél korlátozottabban végezhet associatio-folyamatokat, annál kevésbé lesz hasonló ama folyamathoz a hypnotizált agy folyamata. Mert a gondolatfolyamatoknak minő nyilvánulásai érhetők el? Olyanok, melyek subcorticalis érzésfolyamat által keltetnek föl. Fentebb mondtuk, hogy hysterikusok acustikus subcorticalis izgalom iránt igen érzékenyek. Ha most az altató beszéde a somnambul stadiumban acustikus ingerként hat az agyra, úgy csakis oly képzetek lépnek fel és képezik a részleges ébrenlét tartalmát, melyek a hallott beszéd

által keltettek föl, továbbá oly nyilvánulatok, melyek, ha e beszéd parancs volt, ezen parancsnak felelnek meg és végül oly nézetek, melyek ha e beszéd az érzéki észrevételt meghamisította, ezen hamisításnak felelnek meg, úgy hogy pl. a hypnotizált egy széken, mintha lovon ülne, körben lovagol.

A hallás semmiesetre sem egyedüli útja a sugallásnak. Látási behatások e célra nem használhatók, mert ezek ébrenlét-hez vezetnek, de a mozgásérzetek, a végtagok helyzetete, kitünő rábeszélésmódot képeznek. Ha a hypnotizált karjai a kezek redőzése által imádkozó állásba hozatnak, úgy az associáció-játék kapcsán vonásai is emelkedett kifejezést nyerne és a hypnotizált imákat mond. Ha a karok helyzetete megváltoztatva a somnambulokat átölelési helyzetről vagy kézszeritástről értesíti, úgy arcvonásaik erotikus jelleget öltenek és e helyzethez gyöngéd szavak társulnak. Ezen korlátolt gondolatmenet és egyoldalú nyilvánulás hasonlít azon ismert psychikus betegállapothoz, melyet kényszerképzetek neve alatt ismerünk, hol a beteg gondolatmenete localizált izgalmi gyengeség miatt subcorticalis agytömegek izgalmi állapota által akarata ellenére is uralva lesz. Az aggodalomérzetek oly izgalmi állapotoknak felelnek meg, melyek kínos föltevéssekkel, mint kényszerképzetekkel társulnak, úgy hogy ezektől uralva, a szerető anya nem szabadulhat azon gondolattól, hogy gyermekét megölje.

A hypnotikus tünemények ismerete a psychiatria részére nem bír értékkel, miután e tünemények az ismeretlent képezik, melyből az ismeret megérthető; ellenben az elmebetegség világot vet a hypnotismus jelenségeire addig, míg e téren már ismert és földerített tényekkel van dolgunk.

A katalapsia gyakori jelenség elmebetegeknél, s kivált az öntudatnyilvánulások nagyfokú gyengeségénél az ú. n. stupornál, hol az öntudatszerv tevékenysége egészen a gondolat és a mozgás szüneteléséig alászáll. Hogy a stuporosus az adott állást megtartja, ez azt bizonyítja, hogy korlátolt öntudatában a helyzet neki azt sugja, hogy azon helyzetben szükségkép megmaradjon. Hogy azonban mélyen alászállt testi erőben e mellett oly nehéz állásokat is kitartással és erélylyel tart meg, melyek csaknem ellenmondásban vannak az egyensúly követelményeivel, s melyek, mint akaratos műveletek, erős, egészséges ember által éppen nem volnának kivihetők, azt bizonyítja, hogy localizált

izgalmi gyengeség van jelen, melynél fenti értelemben a subcorticalis centrumok táplálásának kedvező helyzete azáltal tűnik ki, hogy egy erőfeletten működő subcorticalis centrum, az egyensúly-centrum van jelen, mely a corticalis gyengeség mellett beteges erő kifejtést tud véghezvinni.

Egyszerű a hypnotizáltakra megfelelő helyzetek által rásugalt kényszerképzetek megfelelő mimikus kifejezéssel társulnak, mi ismét a korlátolt részleges ébrenlét zavartalan egyoldalúsága folytán igen pontosan érvényesül; s minthogy a mimikus kifejezés affectusokhoz szokott csatolva lenni, külsőleg kifejezett affectusokkal asszociálódik. Az affectusok, mint az elpirulás és elhalaványodás is mutatja, mechanismusokat lényegesen az edénymozgásokban, azok izgalmasában és kifáradásában találják meg. Az edényidegek izgalma hysterikus állapotokban és rohamokban klinikailag igen sokféleképp nyilvánul, de legfeltűnőbbben a mozgás és érzés hysteriás hűdésében.

Az agy legszűkebb üteres edénye, az úgynevezett edényfonatútér vérrel való megtelődésre a legkedvezőtlenebb viszonyok közt van, miután nincs összeköttetése más üterekkel, melyekből vért vehetne föl. Főként ijesztő hatások, melyeknél elhalaványodás lép előtérbe, az agyedények görcsös szűkülésével kötvék egybe, melyek valószínűen nem állandóan, hanem habitualisan visszatérve, az oly finom és kedvezőtlen fekvésű arteriának — milyen a fentnevezett is — teljes elzáródását okozhatják, mígnem oly könnyen vezetnek más tágabb s más vértvivő pályákkal összekötött üterek elzárásához. Ezen útér elágazási területe azon agyrészre esik, melytől az egyik testfél karjának s lábának mozgásai, továbbá épp így az egyik testfél bőrfelületének érzése függ. Ezenkívül elterjed ezen útér a látószalagban, az edényfonatnak hozzátartozó részében, melytől nevét nyeri, az agygyomroc s alsó szarvának falaiban, melyek egyikét az ammon-szarv, mint centralis szagszerv alkotja. Főleg ijedéshatások után lépnek fel pontosan ezen kis útér elágazási területén hűdések, így az egyik testfél belső s alsó végtagjának és bőrfelületének hűdése, az egyik szem megvakulása, a szaglásnak az egyik orrfélben hiánya. Ijedési hatványok, pl. vasúti szerencsétlenségek-nél, oly férfiaknál is előidézhetik a hűdések ezen alakját, kiknél hysteriás tünetek azelőtt sohasem jelentkeztek. Ekkor férfi-hyste-

riáról szólunk, s az egész hűdés, mely pontosan az ütér elágazási területének felel meg, az ütér szűkülésétől függ.

Azt is tudjuk, hogy a melancholiának és a víg hangulatú mániának ellentétes beteges érzésseli izgalomállapota azon esetekben, melyekben hosszabb életszakon át az elmezavarnak ú. n. circularis alakjában ismételve, törvényszerű turnusokban változnak, a melancholiánál az ütérídegek izgalma, a mániánál azoknak kifáradási tüneménye által nyilvánul félreismerhetlenül. A melancholikus hangulattal a nutritív ütérveszély, ütérszűkülés van egybekötve, a vidám hangulatú mániával vértúlteltség, ütértágulás. A melancholiánál a mozgás akadályozott, a mániánál igen megkönnyült. Ha a hypnotizáltaknak suggeráljuk, hogy egyik tagjuk hűdött, úgy elhalaványodnak, kifejezett szomorú hangulatot jeleznek, melylyel a mozgás-innerváció gátlása kapcsolódik össze, úgy hogy az előidézett szomorú hangulatnak mozgást gátló hatalma és a sugallás hatása alatt a megfelelő kart tényleg nem tudják emelni.

De a mint az ébren levő hysterikus gyógyulási reménye könnyen fölkelhető és sugallható, épp úgy sikerül ez a hpnotizált hysterikusnál is. Azon öröm-affectus, hogy végtagja már nem hűdött, fölkelte a sugallás által, vidám hangulatot kelt, összekötve megkönnyített vérkeringéssel, mi izgató szerként hat az öntudatszervnek a kar mozgását megindító kéreg központjára. Az edényközpontok általános hatása folytán, mely nemcsak az agynak, hanem az egész testnek vérellátásáról gondoskodik, s mely által a melancholikusok halványak, súlyban könnyebbek lesznek, a mániások duzzadnak, vonásaik fiatalabbaknak tűnnek fel, sőt súlyuk is növekedik: az egyik testfél tagjában, melyet a hypnotizáltak hűdöttnek vélnek, a másik testfél szimmetrikus részétől elütő halványságot észlelhetünk.

A suggerált hűdés a hypnotikus állapotot a felébredés után egy ideig még túlhaladhatja. Tudjuk azonban -- mire már Exner figyelmeztetett, hogy állomálapotokban jelentkező hangulatok az ébrenlét idejére is kihathatnak, és ha a suggerált hűdés a hangulat lényeges mechanizmusában találja eredetét és tartósságát, úgy annak ily lehető utótartama is meg van fejtve.

Dr. Haftl Dezső.

I R O D A L O M.

Revue philosophique de la France et de l'étrangère
dirigée par Th. Ribot. Nr. 7 és 8.

Együvé fogjuk e két (júliusi és augusztusi) füzetet, miután tartalmát mindkettőnek hosszabb folytatásos közlemények képezik. És pedig ezek egyike Egger «Ingement et ressemblance» című tanulmánya, a másik Mourettől: «Le problème de l'infini». Ezeken kívül hosszabb közleménye e két füzetnek Penjoné: «Le rire et la liberté» és Loury: «Origine et nature du mouvement organique» című biológiai tanulmánya.

Egger fejtegetései abból indulnak ki, hogy a tulajdonképeni ítélet, a többi ítéleteknek elve és törvénye, nem egyéb, mint az azonosság elve, az a priori elv. Elemző ítélet az, a mely egy fogalom részeire való bonczolásából származik. Ha egy fogalomra, egy gondolatra fordítom elemző figyelmemet, már mint azt a figyelmet, a melynek célja, hogy valamely összekötött fogalmi egységben bizonyos többséget keressek, akkor vagy az történik, hogy ez a többség, ez a különbözőség beáll, s akkor azt mondom, hogy $A = b + c$, azaz vagy meghatározok (p. o. az ember gondolkodó állapot), vagy szétválasztok (p. o. az állat gerinczes vagy gerincztelen), vagy pedig semmi különféleséget nem veszek észre, s ekkor azt mondom, hogy $A = A$.

Utóbbi eredményre azon az úton is eljutok, ha egy összetett, tehát elemezhető fogalmat synthetikus figyelemmel tekintek: p. o. azt mondom: az erény — erény. Ez a synthetikus felfogás a gyakorlati életben felettébb ritka, s tulajdonképen csak a philosophusok fedezték föl, bár a népies szólásmódban is vannak nyomai; így mikor azt mondják: mégis csak bunda a bunda.

Nézzük most, hogyan jutnak a bölcselek erre az azonossági elvre. Ha egy dolog más dolog, mint önmaga ($A=B$, $A=b+c$), akkor ez a más dolog tulajdonképpen nem más dolog. Azt mondom, hogy egy dolog egy más dolog, magában foglalja azt is, hogy az első dolog önmaga, s a második dolog is önmaga. Azt, a miről más dolgot állítunk, s a mit más dologról is állítunk, ugyanakkor önmagáról is állítjuk. Úgyde, ha minden oly fogalmat, melynek teljes vagy részleges azonosságát állítjuk egy más dologgal, vagy több más dolognak összetételével, önmagával is azonosnak állítjuk, akkor az kétszer van gondolva, s ez az öntudatlan dualitás az előfeltétele a különböző fogalmak közötti minden teljes vagy részleges azonosságnak.

Ez oka annak, hogy már a platonizmus azt tanította, hogy nem tudunk hasonlóságot gondolni az azonosság előzetes eszméje nélkül. Az apriorizmus sem mond egyebet, csak hogy a maga modern nyelvén mondja, mikor azt állítja, hogy e formula: $A=A$, minden ítéletnek előfeltétele. Az apriorizmus tehát nem egyéb, mint az ismerettanba lopva belevitt platói realizmus, mely számúzva a metaphysika teréről, biztos menhelyet talált a pszichológiában.

Tekintsük a dolgot más oldalról. Minden ítéletben az attributum különbözik tárgyától, de azért attribútuma a tárgynak, mert hasonlít ahhoz, mert részben azonos vele. A tárgy és az attributum különböznek: $A=B$. De ha azt mondom, hogy A tulajdonképpen B , ez onnan van, mert A -nak egy eleme, mondjuk: a , benne van B -ben. E közös elemre irányozva figyelmet, úgy találom, hogy A , a mennyiben a -ról van szó, $= B$. Még jobban az a elemre összepontosítva figyelmemet, ítéletem oda fog reducálódni, hogy a az A -ban $= a$ a B -ben. Végül ha A -ban csak az a elemet, a B -ben is csak a a -t nézzük, akkor ítéletünk ekkép hangzik: $a=a$.

De e formula: $a=a$ — ellenvetheti valaki — nem jelenti azt, a mit $A=A$, melynek értelme az, hogy egy A fogalom a maga egészében véve azonos önmagával vagy egy más A -val. A nehezen elvont hasonlatosság bármit tegyünk is, elválhatatlan a különbözőség többé-kevésbé halvány fogalmától. $A=A$, a tiszta azonosság intuítiója, a különbség minden árnyalata nélkül. Bírunk-e ezzel az intuícióval?

Van — úgymond Egger — gondolkozásunknak egy útja,

mely ide látszik vezetni. Hogy az $a = a$ -ban kifejezett azonossághoz jussunk, erre nézve az abstractio kisebb-nagyobb mértékére van szükségünk, mint az előbbi példában láttuk, a hol csak egy elem van közös A és B -vel. De a hasonlóság minden fokban előfordulhat, például a következő sorozatban: Sokrates halandó — Sokrates ember — Sokrates görög — Sokrates athéni — Sokrates az athéniak között a legbölcsebb — egy oly ítélet-sorozat, melynél a tárgy és attributum közös elemeinek száma folyvást szaporodik egész a befejező meghatározásig. Nem folytathatók-e ekkép egész addig, hogy Sokrates Sokrates? Nem, mert itt az analysis megszakad, a meghatározás és az azonosság állításai közt kitölthetetlen ür támad.

Az elemző ítélet és a synthetikus ítélet régi antithesise — jegyzi meg Egger — értékének nagy részét elvesztette már, mióta észrevették, hogy minden új ítélet, éppen mivel új, synthesis; ellenben minden ismételt ítélet analysis. És valóban minden ítélet, mint ilyen, két fogalomnak synthesisise. Az analysis látszólag ott lehet az ítéletben, de közelebről tekintve, ez az analysis mindig abstractio.

Különös — mondja Egger — hogy az ítélet problémáját a nagy modern philosophusok elhanyagolták, s csak a másodrendű bölcselek fordították rá megillető figyelmet. Ezek közt Condillac jár legközelebb a megoldáshoz. Ő érezte, hogy minden ítélet ezen a formulán alapszik: $a = a$, s hogy itélni annyi, mint hasonlóságokat és különbségeket fogni fel. Az ellentét nem egyéb, mint a hasonlóság egyik válfaja. Például ellentét van a fekete és fehér, az öröm és fájdalom között, Anglia és Oroszország között, mert mindkettő ugyanazon fogalomkör végleiteit jelenti: de nincs ellentét Anglia és a fájdalom, Oroszország és a fehér szín között.

Attér ezek után Egger Stuart Mill Logikájának bonczolására, melyben azonban szintén nem látja az előadottak bővebb kifejtését.

Csodálkozik Egger, hogy az angol empirista is kölcsön veszi Kanttól az ítéleteknek synthetikusokra és analytikusokra való felosztását. Szembeállítja őt Hamiltonnal és Remusatval, kik között az ő theoriája a leghamisabb pszichologiai szempontból. Stuart Mill hiában igyekezett örvényt támasztani a hasonlóság és azonosság közt, mert az azonosság a tiszta, tökéletes hasonlósá-

ság, a különbség minden árnyalata nélkül, úgy, hogy minden ítélet, kivétel nélkül, mint ítélet, hasonlóságokat állapít meg.

Penjon is érdekes és hálás tárgyat ragad meg, mikor a nevetés physiologiáját a szabadság erkölcsi szempontjából vizsgálja, s a kettő közötti lélektani kapcsot feltárja, bár ez a felfogása újnak éppen nem mondható. Hogy az öröm, a meglegedés bizonyos tágulás, a fájdalom és bánat ellenben éppen megfordítva, a szorongás egy nemének érzetében nyilvánul, azt nemcsak a synonym szavak etymológiája mutatja, de mások is elmondták. Ez az első nyom, mely a nevetés folyamat szabadságérzetünk etikájához fűzi. *Penjon* még hozzát teszi azonban, hogy a nevetés emotiója lényegesen érdeknélküli, habár abban az abstract tisztaságában ritkán található fel, mert könnyen és sűrűn complicálódik valódi természetét módosító idegen elemekkel. Ez alatt az értetődik, hogy az a tárgy vagy esemény, mely nevetésre alkalmat szolgáltat, kizárja a veszteségnek vagy haszonnak minden gondolatát, sem reményre, sem aggodalomra nem nyújt alapot és senki másra nézve sem előnnyel, sem kárral nem jár. Ebben áll a nevetés hangulatának analogiája a játékkal, mely viszont szabadságunk teljes megvalósítását jelenti.

Mi egyéb ugyanis a játék, Kant mélyértelmű interpretatiója szerint, mint oly ténykedés, melynek célja önmagában van, az élet telje, mely önmagától árad szét? Így értve, a játék összeférhellen minden elérendő céllal, minden kielégítésre váró szükséglettel; sőt ellenkezőleg, minden elfogultság, minden szükségérzet hiányát tételezi föl, vagyis inkább önmaga a pillanat minden szüksége. Tehát a játék lényege a szabadság. Igaz, hogy az állatok is képesek a játszásra. Náluk is feltalálható bizonyos pillanatokban a mozgékonytágnak az a túlsága, mely szabad cselekvésben tör utat magának, minden mellékezel nélkül. De az állatokban hiányzik a szabadságot mérlegelni és fölbecsülni tudó reflexio. Csak az ember lehet bírója a nálánál alsóbb rendű lények játéknak, csak ő képes nevetni azok fölött.

A mindennapi életben az, a mi bizonyos törvényeknek megfelelően megy végbe, nem nevetet meg. Ezt értjük a kifejezés alatt: komoly ember, komoly élet. Az értelem, a törvények és a szokások bizonyos gondolkozási és cselekvési formát rónak reánk, irányozzák és korlátozzák szabadságunkat, bizonyos formákba szorítva azt s gondolkodásunkból, életmódunkból, minden

váratlan és spontán ötletet száműzve. Kényszer önmagunkban, egyformaság a külvilágban — ez az eredmény. Az ekkép előállt rendszerességet lehet méltányolni, magasztalni, hasznunkra fordítani, de nevetni rajta nem. Hozzátehetjük, hogy ez az okos szabályszerűség rendesen physiologiai értelemben is a vér szabályos kerengésével, a functiók általános egyensúlyával, azaz egy divatos kifejezéssel élve, az egységes *innervatioval* jár együtt.

Nem így a gyermeki kor, mely még nem bír a létezés törvényeinek helyes fogalmával, s éppen azért előtte a természet, rejtélyeivel és szeszélyeivel, csupa meglepetés és nevetés alkalmail kínálkozik. Egy gyermek az általa első ízben látott rovarban vagy állatban könnyen hajlandó mindjárt nevetéses lényt látni, föltéve, hogy nem fél tőle. Az állat, a rovar közönséges jegyei, melyeket ismer már, némileg conventionalis alapot nyújtanak elébe, melyből mind megannyi meglepő vonások emelkednek ki különös jegyei. Ezek a gyermekben a váratlan, a szeszélyes, a phantastikus, egyszóval a korlátlan benyomását költik, melyek nevetni készítenek. A gyermek a maga módja szerint nagy observáló, de több hajlammal bír a synthesisre, mint az analysisre, jobban szeret összehasonlítani, egybekötni, mint megkülönböztetni.

E találó reflexiók után Penjon a nevetés physiologiai föltételeit kezdi elemezni. Itt mindenekelőtt elkerülhetetlennek veszi fel a physiologiai folyamatok alárendelését a lélek tudatos állapotának; való ugyan, hogy van egy neme a nevetésnek, mely pusztán mechanikai úton is előidézhető, a csiklandás által például. De ez a mechanikus és merő physiologiai nevetés épp oly kevésbé hasonlít a valódi nevetéshez, mint a hagymaszag által kicsalt könyek az igazi síráshoz. A physiologiai hatást úgy képzeli Penjon, hogy a természetben vagy önmagunkban nyilatkozó spontaneitás, képzeletünket megszakítva, a mellkas többé-kevésbé gyors kitágulását, a diaphragma leereszkedését okozza. Ugyanakkor a vér áramlata is megzavarást szenved. A mell kitágulása folytán nagy mennyiségben behelt levegőt erővel visszalöki a beállt összehúzódás s ezáltal új tágulás és rövid időközökben gyors rezgés áll elő, melynek megfelel a nevetés.

Behatóbb méltatást érdemel *Mouret* dolgozata is: «A végtelenség logikai problémájáról». Nem valami elvont metaphysikai speculatiót jelent a fentírt czím; a végtelenség, melyről *Mouret* dolgozata szól, nem a philosophia magasabb sphaeráinak abstract

végtelenségi eszméje, nem is a tér, idő vagy szám végtelensége. Czélja a szerzőnek csupán objectiv szempontból világosítani meg, hogy mi a jelentése annak a végtelennek nevezett mennyiségnek, a mit a matematikusok ∞ jeggyel jelölnek, s mely az algebrai analysisben oly nevezetes szerepet játszik.

Elengedhetlen kiinduló pontja ez a mennyiség fogalma elemzésének. A matematikai végtelen egyike a mennyiség logikai momentumainak, tulajdonképeni ellentéte a határozott mennyiségnek, a mely nélküle nem fogható fel szabatosan.

Azt szoktuk mondani, hogy a végtelenség felfoghatlan; tényleg sokan vélekednek úgy, hogy a végtelenség csak egy szó, minden határ hiányának megjelölésére, a növekedés bizonyos törvényének alávetett sorozatban. Ehhez képest a végtelenség nem volna felfogható úgy, mint az elhatárolt dolgok attribútuma, hanem az elhatárolatlanság bizonyos nemének lenne jelképe. De ha valamely mennyiségi fogalmat a viszonyosság elve világnál bonczolunk, könnyen meg fogunk győződni arról, hogy ez a thesis elfogadhatatlan és a tudatlanság indokolatlan bevallása, s hogy a végtelen ugyanolyan fogalmi értékkel jelentkezik előttünk, mint a véges. Megtanulhatjuk akkor, hogy a végtelen (már t. i. a végtelen mennyiség) többé-kevésbé felfogható általunk kép alakjában, fölfogható, mint a meghatározott, körülhatárolt dolgok attribútuma.

Minden abstractio magában hordja tagadását, és ez a tagadás oly alakban jelentkezik, melyek ugyanoly neműek, mint azok a képek, melyekre a positiv abstractio vonatkozik, csupán fajilag mások. Így a fehér szín negatiója, a nem-fehér, a fehérrel együtt a színes testek csoportját alkotja, a jó és rossz ugyanazon minőségnek szembevetett két faja, a hideg és meleg a temperaturának ellenkező végletei.

A negativ abstractio különbözik a positiv abstractiótól s nem azonos vele. Az ellentétek nem azonosak. Azonosság csak abban a nemben létezik, mely őket magába foglalja, s az ellentétek azonosságának tana tulajdonképen az ellentétek nemi azonosságának a tana. Másrészt egy negatio sohasam merő semmi. Az ellentmondó negativumok nem absolut zérók, melyeket egymással lehet helyettesíteni. Megvan a maguk viszonyossági értékök. Minden negativ fogalom egyebet is tartalmaz, mint a positiv fogalom.

negatívját, mert egy más pozitív fajtát fejezi ki annak a nemnek, melyhez a pozitív fogalom tartozik.

E tételekhez, melyeket Mouret Roberty után idéz (L'Inconnaissable), hozzáfűzi még a következő okoskodásait.

A viszonyosság, nem mint a nyelvhasználat mutatja, a dolgokra vonatkozik, hanem csak azokról való ismeretünkre, vagy inkább azon módra, melyen ez ismerethez jutunk. A természetben nincsenek ellentétek, az érzéki tárgyakkal nincsenek ellentéteik, azok tudományilag abszolútak. Csupán az általános fogalmak vagy elvont eszmék állíthatók egymással szembe. Valamely egyenes vonal nem ellentéte valamely görbe vonalnak, csupán a két vonal fogalma tekinthető correlatívnak vagy szembetettnek. Hegel sophismái igazakká válnak, ha a dolog szót fogalommal, a természet szót ismerettel helyettesítjük.

Továbbá az is tény, hogy minden fogalom egy más extensivébb anyafogalomból származik le azáltal, hogy az anyafogalom összességét képező ismertető jegyekhez egy új és ezektől különböző jegy járul hozzá, mely amazoknak sem nem ismétlése (azonossági elv), sem nem tagadása (ellenmondási elv). Az ellenkező fogalom pedig ugyanazon anyafogalomtól azon jegy tagadása, illetőleg az ellenkező jegy állítása útján származik le, melynek szintén nem szabad ismételnie az anyafogalom jegyeit, sem azoknak ellentmondania.

Ezek előrebocsátása után Mouret rátér a végtelen és a zérus fogalma genesisére, melyet amannak ellentétéül vesz föl és úgy találja, hogy ezek négy lényeges tulajdonsággal bírnak.

1. A végtelen és a zérus a véges ellentétei.
2. A végtelen és a zérus a véges pozitív fogalmaival szembe-tett negatív fogalmak.
3. A végtelen és a zérus a véges határozatlan többszörös-ségével ellenbe tett egységek.
4. A végtelen és a zérus a véges határai.

Tanulmánya első részében Mouret e négy tétel első kettejét vizsgálja, először a zérusra, azután a végtelenre vonatkozólag; tanulmánya második részét a másik két axioma és az azzal össze-függő matematikai mennyiség fogalma fejtegetéseinek szenteli.

— *n* — *d*.

* * *

Annales de l'école libre des sciences politiques, recueil trimestriel nr. 2. 15 avril 1893.

E folyóirat, melynek munkatársai sorában Boutmy, Say Leon, Louis Renault, Albert Sorel, Vandal stb. neveit látjuk, ez évi második számában Taine emlékének szentelt rövid és meleg visszaemlékezés után *Borgeaud* tanulmányát közli «Az amerikai Egyesült-Államok alkotmányának megalakításáról és revisiójáról». A Washington elnöklete alatti foederalis conventben 1787-ben kidolgozott constitutio első ízben emelte egy nagy modern állam alaptörvényévé az antik világ axiomáját: «Lex est quod populus jubet atque constituit». Nem többé-kevésbé formai szerződésről volt itt már szó, mint a többi alkotmányok nagy részében, hanem egy egyetlen souverain akaratból eredő legmagasabb törvényről. Figyelmeztet Borgeaud arra, hogy az Egyesült-Államok alkotmányának foederativ jellege csakis másodrendű czímen és ideiglenes alakban foglal magában contractualis elemet

A foederalis szövetség alkotása a souverain nép jóváhagyása alá terjesztett mind a tizenhárom egyesült államban. Nem volt egyetlen és együttes szavazat, hisz az amerikai nép a maga egészében nem létezett még. Az Egyesült-Államok alkotmányát a rendkívüli törvényhozói gyülekezetek egymást követő szervezete állapította meg, melynek tagjai teljhatalommal felruházva közepén álltak az «assemblée primaire»-ek és a képviseleti testületek közt. Azokhoz a választói gyülekezetekhez lehetett ezeket leginkább hasonlítani, melyeket néhány évvel később az 1791-iki francia alkotmány hozott létre.

Nagyon világosan és szabatosan fejezi ezt ki Amerika egyik leghírvesebb jogásza, John Marshall, a főtörvényszék elnöke, egy híres decisiója indokolásában. «Az Egyesült-Államok alkotmányát — úgymond — nem az államok, mint souverain testületek alkották és építették meg, hanem határozottan és kifejezetten az *Egyesült-Államok népe*». Az amerikai demokrátiát tárgyaló európai írók még ma is legtöbbször abba a hibába esnek, hogy csak az Egyesült-Államok szövetségi alkotmányát tartják szem előtt s figyelmen kívül hagyják a külön államok particularis intézményeit. Mentségökre szolgál ugyan, hogy e hibát maguk az amerikaiak sem kerülhették ki, a kik egy század óta egész buzgalmat kizárólag a foederalis államjog történetének és commentálásának szentelték, s csak újabban kezdték meg helyi alkot-

mányaiknak is rendszeres tanulmányozását. Ez állapot hátrányait a politikai tudomány nem egy mestere fölismerte, így a francia Boutmy, az angol Bryce. Nem volt nehéz kimutatniok, hogy tulajdonképen maguk az egyes államok intézményei képezik itt azt az organismust, melynek a szövetséges alkotmány csupán betetőzése, s hogy az amerikai democratia szelleme nem is érthető meg azon kereteken kívül, melyek között fejlődése történt.

Kiindulva ebből a szempontból, Borgeaud hosszabban fejtegeti az egyes államok alkotmányát a forradalmi korszak alatt, a hartfordi (1818.), portlandi (1819.), bostoni (1820), albany-i (1821.) conventiculumokat, az alkotmányt előkészítő plebiscitum elfogadását New-York állam által stb. Mindezekben a fejleményeken végig kíséri az amerikai alkotmányrendszernek azt az alap gondolatát, mely az alkotmánynak a souverain nép által való megteremtésében találta kifejezését.

A legfőbb hatalom ez actusa csak a végső döntésre, csak egy törvényterv szentesítésére vonatkozik, a melynek kidolgozása különben rendszerint vagy a rendes törvényhozást, vagy pedig az e feladatra külön kijelölt törvényhozói gyülekezetet illeti. Utóbbi esetben azt az előzetes kérdést, hogy vajjon alkalomszerű-e ily gyűlés összehívása, szintén népszavazat dönti el. Az alkotmány módosításának e második módja különösen teljes revisio esetén lép érvénybe. Ez az a közönséges mód, melyhez mindig folyamodhatnak, még mikor nem szabja is elő az alkotmány articulusa. Példa rá New-York állam törvényhozása, mely 1845-ben, habár a törvény semmi formalis intézkedése föl nem hatalmazta rá, plebiscitumot provocált annak eldöntésére, hogy vajjon a választók testülete óhajtja-e egy alkotmányszervező gyűlés egybehívását. Egyike ez az Egyesült-Államok nem írott közjogi törvényeinek.

Max Leclerc, az École «Lauréat-ja, ki ennek megbizásából hosszabb tanulmányútát tett Angliában, melynek gyümölcse most van sajtó alatt, fölöttébb érdekes mutatványokat közöl készülő művéből «Az angol köztisztviselőkről és államférfiakról». Annál inkább alkalmas a figyelmet megragadni az angol közéletnek ez a rendkívül jellemző oldala, mivel tudvalevő dolog, hogy Angliában egész a legújabb időkig, 1855-ig a közhivatalok betöltése körül semmi törvény vagy törvényes szabály nem intézkedett. Minden ítisztviselő kénye-kedve szerint tölthette be az ügykörébe eső állásokat, legfeljebb némi nélkülözhetlen elemi ismereteket

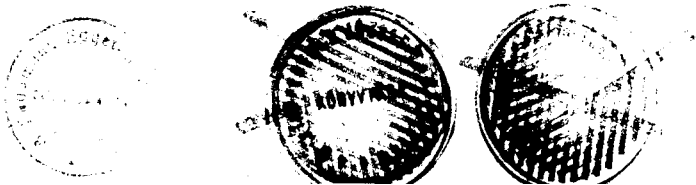
kivántak meg a jelöltől. Innen azok az érdekes életpályák, melyekből annyit mutathat fel az angol közélet minden ága, s melyek közül néhányat Leclerc egy külön fejezetben érint. A hírneves Canningok például a múlt század végén szerény irlandi családból eredtek és nem egészen egy század lefolyása alatt három Canning szerzett nemességet, egy közülök miniszterelnök lett. Éppen ilyen fényes pályát futott be India egykori kormányzója, Henry Bartle Edward Frère is.

E biographiai bevezetés után Leclerc az állami szolgálat mai rendszerét ismerteti jellemző vonásokban. Tudvalevő, hogy Angliában a központi kormányzat minden ágát egy állandó titkár vagy altitkár vezeti, ki administratív tisztviselő, s egy államtitkár vagy altitkár, a ki politikai személy s a hatalmon levő párt érdekeit képviseli. A közhivatalok betöltése reformja fölött kifejtett hosszas és elkeseredett viták után végre a kérdés elvileg el lett döntve 1855. május 21-én, a mikor egy miniszteri rendelet értelmében bizottság alakult a tisztviselőjelöltek képességeinek megvizsgálására. De csak 1870-ben lépett életbe a nyílt pályázat — open competition — a közszolgálat legtöbb ágára nézve, kivételével azoknak a hivataloknak, melyekre a korona közvetlen kinevezési joga maradt fentartva, vagy pedig az illető közkormányzati körök főnökeinek kijelölése.

Az 1870. június 4-iki államtanácsi rendelet a közhivatalokat két osztályba sorozta, s mindegyikre külön pályázatot és programot állapított meg. Az első, magasabb tisztségek elérhetése magasabb qualificatiohoz lett kötve, a másodrangúaknál megelégedtek egyszerűbb vizsgálattal. De ez új rendszer nem oszlatthatott el minden anomaliát, s ezért számos enquête-ozás után újabb reformokkal igyekeztek pótolni a hiányokat 1876-és 1886-ban.

A pályázat útján betöltött állomások száma aránylag csekély s a fizetés kezdetben 250 font sterling, mely a pálya végén 1000 fontig, sőt még magasabbra emelkedhetik. Az előléptetések nem a szolgálattidő, hanem érdem szerint (upon merit, non according seniority) szoktak történni.

A mi azokat a hivatalokat illeti, melyekre az illetékes körök kinevezése a döntő, ide tartoznak a földművelési felügyelők, a British Museum segéd tisztjei, az alsóház hivatalnokai, a közoktatási felügyelők, gyárfelügyelők, követségi titkárok, alconsulok.

Utóbbi állások betöltésénél megtörténik, hogy a külügyi hivatal az oxfordi vagy cambridgei egyetem tanári karához fordul alkalmas jelöltek ajánlása végett.

A diplomatiiai szolgálatban a megkivántató kor 20—26 év; a megkivánt ismeretek nem túlságosak. Orthographia, írás, latin grammatika, valami jó latin auctor fordítása és etymologiai fejtegetése, a számtan négy elemi művelete és a tizedes törtek, Euklides első könyve és földrajz. De annál több szak- és nyelvismeretet követelnek, mint pl. francia grammatika és folyékony francia társalgás, francia levelezés mindennapi dolgokról; a németből ugyanaz, kivéve a levelezést. Továbbá angol alkotmánytörténet, Európa és az Egyesült-Államok politikai története 1815-től 1860-ig, különösen a főbb nemzetközi szerződésekkel, azután nemzetgazdaságtan, Smith Ádám és Mill. Nem a legutolsó kellék végül, hogy a jelölt «a vizsga folyamán értelmességének általános jeleit adja különösen azáltal, hogy egy általa vagy előtte egyszerűen elolvasott cikk lényeges pontjait gyorsan fogja fel».

Más igények vannak a consuli pályával szemben. Ehhez 25 évtől 50 évig lehet jelentkezni. A program rövid. Angol fogalmazás, francia írás és beszéd, továbbá azon kikötőhely nyelvének értése, hol a jelölt székelni fog, tehát a német Észak-Európában, a spanyol vagy portugál Spanyolország, Portugál, Marocco, Dél-Amerika- vagy Közép-Amerikában, az olasz Olaszország-, Török- és Görögország-, Egyiptomban s a Fekete- és Középtenger vidékén; az orosz Odessában. Tengeri és kereskedelmi jog, számtan. A végső kelet consulainak külön vizsgatárgyuk van.

E szerint minden consulnak szükség először is francziául tudni, aztán annak a népnek nyelvén, melynek kebelében élni fog. Mert az angol consulok azon állásra képezik ki magukat, melyeken szolgálni hivatvák. Világért sem jutna eszébe az angol külügyi hivatalnak, hogy egy jó ügynöke, ki hasznos szolgálato- kat tesz pl. Jokohamában, ugyanolyan hasznos lehessen Tangerben, vagy hogy valakit Bostonba helyezzenek át, a ki tíz évig szolgált a keleten. Azt nem kívánják tőlük, hogy apróra tudják a harminczéves háború történetét, vagy a kucsuk-kajnardzsi-i békekötés pontozatait, csak azt, hogy gyakorlati emberek legyenek.

Külön tárgyalja Leclerc az indiai szolgálatot, mely egyetlen a maga nemében, mert 950 hivatalnokát, a kik több mint 100

milliónyi lakosságú birodalom felett kormányoznak, az angol társadalom igazi elite-jéből sorozzák.

Igaz, hogy az indiai kormány hivatalnokainak egészen kivételes előnyöket nyújt: hatalmat, dicsőséget, nagy és dús fizetést, jelentékeny nyugdíjat; de aztán viszont elsőrendű physikai és erkölcsi tulajdonságokat követel tőlük. India jövőbeli kormányzóinak teljes physikai épiséggel kell bírniok, hogy ellentállhassanak a földkerekség egyik leggyilkolőbb klimájának. Ehhez képest egy állandó jury, mely kiszolgált indiai tisztviselőkbből áll s alaposan ismeri az indiai ügyeket, van megbizva a feladattal, hogy előkészítse a pályázatokat s személyes érintkezésből ismerje meg a jelölteket. A pályázatnak három fázisa van: fölvételi vizsga, mely csak általános tárgyakra vonatkozik, próbaidő (probation), mely két évig tart, s végleges vizsga, mely a próbaidő alatt tanulmányozott specialis tárgyakat öleli fel. Ez egész idő alatt a vizsgáló biztosok állandó megfigyelés alatt tartják a jelölt testi, erkölcsi és szellemi tulajdonságait.

Anglia szerencsésen ellent tudott állani annak az áramlatnak, hogy a fizetések leszállításával a közhatalok számát növelje; ellenkezőleg, a fizetések emelésével, de egyszerűen nagyobb és jobb munka igényével, sikerült korlátoznia a jelentkezők számát. Innen van, hogy míg Franciaországban, a szajnai praefecturának a különböző szolgálati ágakban megürült állásokat és a jelentkezők számát feltüntető évi hivatalos összehasonlító táblázatai szerint, a kínálat és kereslet közötti arány oly nagy, hogy kerek számban 1500 megürült hivatalra 46.000 pályázó és 12 segédhivatalnoki helyre 3126 pályázó akad, addig Angliában az egy állásra pályázók száma nem haladja meg a 4-et, 5-öt.

Legérdekesebb része Leclerc tanulmányának az, melyben Anglia államférfiairól emlékezik meg. E század eleje óta Angliában sohasem szűnt meg a közhatalom egy bizonyos elite, a whig és tory nagy családok aristokrátiájának kezei közt lenni, kik saját ivadékaikat és pártfogoltjaikat tolták előre maguk helyett. Ez az aristokratia mindenről saját maga rendelkezett, mindenhatóságában képes volt a gyermeket bölcsőjéből kiragadni és magas állásokkal elhalmozni. Az ember semmi sem lehetett egy párt protectiója nélkül, s a párt viszonzásúl pártfogásáért, hűséges és odaadó szolgálatot követelt. Így Burke-t pályája kezdetén Rockingham lord ajándékozta meg üléssel a parlamentben. Pitt

a hatalmas Lowther-ek árnyékában növekedett. Canning a portlandi herczegnek köszönhette szerencsáját, Gladstone pedig egy befolyásos whig családtól nyerte első mandatumát.

A «public school»-ok legrégebbe, a londoni parlamenthez közel fekvő Westminster School emberemlékezet óta birt azzal a kiváltsággal, hogy tanítványai csoportosan jelen lehettek a parlament ülésein, s mikor ezelőtt harmincz évvel arról volt szó, hogy az iskolát vidékre helyezték át, az ezt ellenzők főfő argumentuma éppen az volt, hogy a «Westminster boy»-ok elvesztenék az alkalmat parlamenti kiképzésükre.

Ugyanezt a czélt tartotta szem előtt az eton-i «vitatársaság» (Debating Society), melyben Gladstone is első parlamenti gyakorlatát szerezte. Wordsworth st-andrews-i püspök ekkép emlékszik meg följegyzéseiben a nagy angol premier ifjúkori szerepléséről: «Mult héten a kormány politikája fölött nagy vitánk volt, mely három este egymásután kötötte le érdeklődésünket. Ime a fiatal Knatchbull által előterjesztett napirend szövege. «A gyűlés abban a véleményben van, hogy a kormány képtelen az ország ügyeinek intézésére.» Ezt a napirendet Lincoln gróf (Newcastle herczeg, későbbi minisiterelnök) védelmezte, továbbá T. Bruce, Elgan lord fia, s végül bizonyos Gladstone, ki a legfényesebb beszéd után, melyet valaha vitatársaságunk hallott, következő indítványt terjesztette elő: «A kormány eszélytelenül gondolt ki és vakmerően foganatosított egy rendszabályt, mely nem csupán a kormányforma megváltoztatásával fenyeget, de az ország társadalmi alapjának megingatásával is, s azok terveinek nyújt bátoritást, kiknek ugyanazon czéljaik vannak mindenütt a civilisált világon.» Az indítványt 94 szóval 38 ellen elfogadták. Megjegyezzük, hogy a híres Reform-bill kárhóztatásáról volt szó, s Gladstone akkor erős conservatív érzelmeket vallott.

Ma a feudális várak eltűntek, a választókerületek többé nem képezik néhány hatalmas dynastia tulajdonát. De a gazdagság vagy legalább a jólét mégis csaknem nélkülözhetetlen feltétele a politikai pályán való előhaladásnak. Nincs is az alsóház tagjai közt egyetlenegy szegény sem; a munkás képviselőket is választóik vagy az iparkamarák fizetik, s még ha Labouchere javaslatát, a képviselőknek adandó napidíjakról, megszavazzák is, sok ideig nem lesz angol képviselő, ki azt igénybe vegye. A parlament még mindig egy elite, a gazdagság és tehetség elite-je

kezei közt van. A gazdagság saját lábán járhat, de a tehetség nem. Nagybirtokosok, gazdag kereskedők, nagyiparosok, ügyvédek, kiknek évi jövedelme meghaladja a 3000 font sterlinget, független vagyonos urak — ezek alkotják a főelemet. 1874 és 1880-ban a választó közönség Anglia leggazdagabb férfiaiit küldte a parlamentbe, s a két kamara bizalmából alakult kormány is mind nagy vagyonú emberekből állott.

Mindamellett a tehetség tisztelete is épp oly nagy, mint valaha Fox idejében. A «public school»-ok még mindig a parlament pepinière-jei. A mai növendékek is épp oly élénk részt vesznek a «School Magazin»-ok szerkesztésében és a «Debating Society»-k vitáiban, mint Gladstone ifjúkorában. A hagyományos nevelés prestige-e nem szenvedett a demokratia győzelmes előnyomulása által. A parlamentnek 1888-ban választott tagjai közül több mint egyharmad, azaz 137 került ki Oxfordból vagy Cambridgeből, mintegy 200 nevedett «public school»-okban, valami 100 jött Etonból s több mint 50 Harrow-ból. Egy elnyert egyetemi fokozat az egész életen át tartó kitüntetés marad. A lapok sohasem mulasztják el a parlamenti tagok életiratai közzétételénél fölemlíteni, ki melyik iskolában nevelkedett, mely fokozatokat nyert el, nekrológjaikban nem felejtik el szónoki és irodalmi sikereik mellett athletai diadalaikat sem. Brightról például fölemlíték, hogy teljes életén át szenvedélyesen halászott, Fawcetről, hogy haláláig nagy kedvelője volt a teszgyakorlatnak, Sheerbrooke-ról, hogy gyöngye szemei már iskolás korában akadályozták társai játékaiban résztvenni, Gladstoneról, hogy fát vág stb.

A mostani és a megelőző cabinet fejei közül mindkettő, Salisbury csak úgy, mint Gladstone, akadémiai kitüntetéseknek voltak részesei. Az előbbi az oxfordi «Alt Souls» fellowja s ismereteseik fényes polemiái a «Saturday Review»-ben s dolgozatai a «Quarterly»-ben. A mi Gladstonet illeti, ő az oxfordi Christ Church növendéke volt s 1831-ben kettős kitüntetést nyert. Egész életén át foglalatoskodott Homérral s tanulmányozta a theologia kérdéseit. Cabinetjének tagjai közül sir William Harcourt Cambridgeben adta elő a nemzetközi jogot 1864-től 1887-ig, James Bryce az oxfordi római jogi tanszék tanára, Trevalyan, Campbell, Morey stb. kitüntetett tudorok.

«A parlamenti bíróságok és az 1880. május 3-iki belga törvény» (Les enquêtes parlementaires et la loi belge du 3 mai

1880) a czíme *E. Payen* dolgozatának, melyet szintén e füzetben találunk. Belgium e téren is, mint annyi máson, megelőzte a többi államokat a törvényalkotásban, s az 1880. május 3-iki törvény szerint mindkét kamara önmaga által vagy kebeléből választott bizottság által gyakorolja az alkotmány 10-ik articulusa által biztosított birói functiót. A bizottságot viszont vagy az egész kamara választja, vagy pedig a háznagyi hivatal nevezi ki, mely utóbbi módozatot Payen jobbnak véli, mert biztosítja a bizottságban a kisebbség képviselőjét.

A 3-ik cikk 2-ik pontja megszabja, hogy a bizottság megindítja a vizsgálatot, érintése nélkül a kamara tagjai azon jogának, hogy annak folyamán részt vehessenek. Azok az ülések, melyekben tanúkat vagy szakértőket hallgatnak ki, nyilvánosak, hacsak a bizottság mást nem határoz. Ez a paragraphus élénk vitát hívott ki; némelyek nem akarták azt bevenni, mivel — úgy mondták — e jog kétségbevonhatlan, s kinyilatkoztatása csak gyöngíteni hatályát s alárendelni a törvényhozói hatalom két tényezője beleegyezésének. Mások azt a kérdést is fölvetették, hogy nem volna-e jó a nyilvánosságot kiterjeszteni a közönségre is. Ezt a kiterjesztést azonban nem fogadták el azzal az indokolással, hogy a bizottság nem törvényszék, határozatai csak előkészítők és a kamara határozatának vetvék alája; hogy tehát inkább van helye a vizsgálóbírói intézménnyel való összehasonlításnak, melynél szintén nem létezik nyilvánosság.

Ámde például Franciaországban még ez a korlátozt nyilvánosság sem létezik, és azok a képviselők, kik nem tagjai a bizottságnak, nem vehetnek részt tárgyalásain sem, legalább politikai ügyeknél, a választási ügyekben is csupán az albizottságok ülései nyilvánosak.

Az ülések nyilvánosságának kérdésével még egy fontosabb kérdés is összefügg, az t. i., hogy megengedendő-e a megválasztott képviselőnek, kinek mandatumuma meg van támadva, hogy jelen lehessen a bizottság ülésein? Az 1880-iki törvény erre nézve semmi rendelkezést nem tartalmaz, de nincs kétség benne, az előmunkálatokból kitűnőleg, hogy itt a törvény nem szándékozik több jogot adni a mandatumában megtámadott senatornak vagy képviselőnek, mint harmadik személynek. Viszont a mi a választást megtámadó ellenfelet illeti, neki sincsenek különös jogai.

A 4-ik szakasz a kamarát, illetőleg a bizottságot és annak elnökét a bűnvádi eljárásban a vizsgálóbírónak biztosított hatáskörrel ruházta fel; mindazáltal fentartva maradt a kamarának az a joga, hogy valahányszor vizsgálatot rendel el, e hatáskört megszoríthassa. Ez volt az egyetlen elvi mérséklése a vizsgálóbírói jogkörrel való teljes azonosításnak, habár az osztály javasolta, hogy a bizottság ne eszközölhessen házkutatásokat, ne foglalhasson le okiratokat és levelezéseket, csak ha azt a kamara vagy a bizottság $\frac{3}{4}$ -nyi szótöbbséggel elrendeli.

Az 5-ik szakasz az iránt intézkedik, hogy az idézések bírói úton történjenek, a kamara elnöke vagy a bizottság elnöke megkeresésére; a megjelenésre kitűzött határidő legalább két nap legyen, rendkívüli sürgősség esetén kívül.

Tárgyalás során minden sértés vagy erőszak a büntető-törvénykönyv azon rendelkezései szerint toroltatik meg, melyek a hatóságok és országgyűlési tagok elleni erőszak elkövetéséről szólnak. Meg kell azonban jegyezni, hogy e rendelkezések nemcsak a bizottság tagjait védik, hanem azokat a kamarai tagokat is, kik az üléseken jelen vannak. Az igazságügyminister ellenkező véleménye daczára ezzel akarták őket ellenőrző hivatásuk teljesítésére buzdítani.

Tovább menve, az 1880-iki törvény kötelezi a tanúkat, tolmácsokat és szakértőket, hogy a bizottság kérdéseire feleljenek. Az eskütétel a bíróságok előtt érvényes formula szerint történik, a hamis tanúság és a hamis vallomás a 9-ik szakasz szerint elég magas büntetésben részesül. A különbség az, hogy büntető ügyekben a hamis tanuzás csak a tárgyalás befejezésével nyer bevégezést, addig szabad a tanúnak visszavonni vallomását; polgári ügyben a hamis tanuzás a vallomásnak ünnepélyes megerősítésével követetik el; ellenben a jelen törvény szerint a hamis tanuzás be van végezve, mihelyt a tanú kijelenti, hogy megmarad vallomása mellett. Ha a tanú újból kihallgattatik, a hamis tanuzást csak utolsó vallomásához való ragaszkodásával követi el. Minde delictumokat nem a bizottság bírálja el, hanem csak átteszi a jegyzőkönyveket az államügyészséghez a 10-ik szakasz értelmében.

A 11-ik szakasz a költségekről rendelkezik, melyeket a polgári ügyekre fennálló elvek szerint szabályoz, holott az 1865-iki tervezet a bűnügyi költségeket vette irányadónak. A 12-ik szakasz

a vizsgálatból eredő költségeket az azt elrendelő kamara terhére rója. Végre a 13-ik és utolsó cikk, mely az eredeti tervezetben nem létezett s a parlament indítványára vétetett fel, így hangzik: «A bizottság hatásköre megszűnik azon esetben, ha a vizsgálatot elrendelő kamara feloszlatatik». Tudni kell itt, hogy Belgiumban a senatus épp úgy feloszlatható, mint a kamara, valamint egyik kamara is a másik nélkül. Ezt az indítványt egyhangúlag elfogadták, nem úgy azonban egy másik indítványt, mely ekkép szólt: «A bizottság hatásköre felfüggesztetik és tárgyalása megszakad, ha az ülészak véget ér, vagy ha az üléseket a király elnapolja.» Ezzel szemben az igazságügyminister egy ellenmódosítványt terjesztett elő, mely el is fogadtatott, s melynek értelmében: «A bizottság működését felfüggeszti az ülészak bezárása, hacsak a kamara máskép nem határoz». Franciaországban, egészen ellenkezőleg, a parlamenti gyakorlat megadja a bizottságoknak a jogot, hogy üléseiket folytathassák a kamara elnapolása esetén is.

Elég sajtóságosan, a fentebb vázolt belga törvény hallgat arról, hogy vajjon a bizottság tartozik-e közölni a bíróságokkal az általa beszerzett okiratokat, vagy az előtte tett tanuvallomásokat. Abban is hiányos a törvény, hogy nem dönti el, vajjon van-e joga a bizottságnak bekérni az igazságszolgáltatástól a vizsgálati adatok közlését. Mindkét kérdés természetesen felettebb fontos a gyakorlat szempontjából.

—†—

* * *

Archives de l'anthropologie criminelle, de criminologie et de psychologie normale et pathologique. 1890. 15 juillet Nr. 46.

A beceses folyóirat, melytől megszoktunk úttörő eszméket hallani a sociologia és psychologia terén, hosszabb tanulmányt kezd el *Gauckler*-től a büntetésről és a büntetőjog funkciójáról, sociologiai szempontból. («De la peine et de la fonction du droit pénal, au point de vue sociologique.») Az alábbiakban főbb vonásaiban kíséрни akarjuk *Gauckler* eszmemenetét, melylyel a büntető politikát egy új és érdekes oldalról kíséرli megvilágítani.

Ez az új oldal röviden abban nyilatkozik, hogy Gauckler nemcsak a büntettet, de magát a büntetést is mint társadalmi tünetet tárgyalja, melynek definitióját ekkép adja: «A büntetés a társadalomnak egy törvény áthágása folytán éreztetett különböző visszahatásai kifejezése, a mennyiben azok a társadalom által az áthágás elkövetőjével szemben alkalmazott bizonyos rendszabályokra vonatkoznak».

És valóban a büntetőjog, a mennyiben a társadalmi jelenségek egy meghatározott kategóriáját öleli fel, nem a büntett, hanem a büntetés által nyeri közelebbi meghatározását. A büntetőjog nem az a jog, mely a büntetteket szabályozza, hanem az, a mely a büntetést állapítja meg. A büntetést épp ezért nem úgy kell tekintenünk, mint bármely törvényhozó önkényétől függő rendszabályt, hanem mint az egész társadalom manifestációját, mint egy társadalmi tünetet, melynek sajátságos, többszörös okai vannak, s mely meghatározott törvényeknek van alávetve.

Erre az alapra helyezkedve kell vizsgálni mindenekelőtt, hogy mi a büntetés, minő elemek föltételezik, mi ez elemeknek viszonylagos fontossága, s mily törvények alatt áll mindegyiknek fejlődése. Kétséget nem szenved, hogy büntetés csak ott van, a hol azok a társadalmi reakciók, melyeknek a büntetés resultansa, beállanak és pedig beállanak elegendő intensivitással, hogy a társadalom szervezett hatalmát beavatkozásra bírják. Bizonyos, hogy általános sociologiai szempontból, mint Gauckler például felhossa, az amerikai lynchelés is valóságos büntetésnek volna tekinthető, s épp úgy a gonosztevőnek kizárása a társadalmi körökből, vagy az áldozatnak megtérítendő kártalanításban való elmarasztalás. Úgyde a két első esetben hiányzik a társadalmi reactio jogi szervezete, a harmadik esetben pedig a reactio csakis egyéni és nem társadalmi.

A büntetés hármas eleme a következő: 1. a társadalmi reakciók természete, melyeknek kifejezése; 2. a különböző reakciók intensivitása; 3. fejlődésüknek törvénye. Viszont a büntetést előidéző társadalmi reakciókat Gauckler két főkategoriába osztja. Egy részük a társadalmi együttlét védelmét övrendszabályokkal akarja elérni a javíthatlan delinquensek ellen, javító neveléssel a javíthatók és elrettentéssel az utánczókat ellen; más részük pedig bizonyos ösztönök és érzelmek kielégítését keresi a delinquensek-

kel szemben alkalmazott rendszabályokban. Amazok hasznossági vagy utilitarius, emezek tisztán erkölcsi vagy érzelmi reakciók.

Az utilitarius rendű visszahatások közt első helyen veszi fel Gauckler azt, a mely a megfélemlítésre, elrettentésre támaszkodik. A modern ember erkölcsi világa nagyon kevésé altruista; összeütközések esetén szükség, hogy az altruista ösztönök magában az egoismusban, a személyes érdekekben leljenek támaszt. És ezt az eredményt biztosítja a bántódástól való félelem, melylyel valamely tiltott cselekmény elkövetője fenyegetve érzi magát. A criminalitás szaporodása — jegyzi meg Gauckler — nem bizonyosság a büntető fenyegetés és az elrettentő büntetés sikertelensége mellett. Csak azt bizonyítja, hogy a megtorlás módjai annyira szelidültek, hogy a büntetés példássága nagyot csökkent. Hogy ez okoskodás csakugyan igaz, érdekes példákkal illusztrálja Gauckler azon államok kimutatásaiból, melyekben a börtönbüntetés megőrizte szigorú jellegét, s melyekben épp ezért a criminalitás állandó csökkenésben van. Így a *Howard Association* 1890-iki jelentése constatálja, hogy a foglyok száma 1877—78-ban az állami letartóztatási intézetekben 20'833 volt; 1889—91-ben e szám 13'076-ra szállott alá, azaz 7000-rel csökkent. Annnyival inkább lehet az eredményt az angol szabadságbüntetési rendszer szigorának tudni be, mert ugyanez a fogyás nem észlelhető oly delictumoknál, melyekre csupán pénzbüntetés van megállapítva. De továbbá az 1890-iki antwerpeni nemzetközi büntető-congressus jegyzőkönyveiből is kiténik, hogy Luxemburnak éppen a csavargókra rótt büntetés szigorításával (víz és kenyér az első négy nap s azután minden másodnap) sikerült számukat 80⁶/_o-kal csökkenteni.

Másrészt bizonyos büntetések végrehajtása szigorításának szükségét maguk a criminalisták is elősmerik. A nemzetközi büntetőjogi egyesület 1891-ben Halleban összeült német osztálya egyhangúlag nyilatkozott a rövid tartamú szabadságvesztés-büntetések súlyosbítása mellett (sötét zárka, bójtölés, kemény fekhely stb.).

De bár ezek így vannak, nem lehet tagadni, hogy újabban a tapasztalat a delinquensek egy egész osztályával szemben kimutatta az elrettentés sikertelenségét. Noha bizonyos az, hogy még a szokásszerű büntetteseknél is nem mindig a szokás, de néha a számítás is közrehat a büntett elkövetésére, s így a

büntetés elrettentő, megfélemlítő jellegét semmi oka nincs a törvényhozónak elejteni, mégis kétségtelen, hogy a statisztika a büntetteknek egy egész seregét mutatja a javíthatlan recidivisták, a professionatus büntettek nagy tömege részéről, kikre a büntető fenyegetésnek nincs hatása. Ez oka annak, hogy egy új tudományos mozgalom támadt, mely e javíthatlan büntettek természetével és az ellenök foganatosítandó rendszabályok tanulmányozásával foglalkozik. Nevezetesen Franciaországban nyilvánul a társadalmi viszszaesésnek e neme egészen specialis eszközökben, a milyen a *relegatio*, a javíthatlanoknak tartott visszaesőkkel szemben.

Elrettenteni a bűnöst valóban nem annyi, mint megjavítani őt. Mert világos, hogy ha alkalmilag kikerülhetőnek fogja látni a büntetést, nem fog meghátrálni előtte. Másfelől a fájdalom kívül egyéb módok is vannak a visszaesés meggátlására, melyek humanitarius felfogásunkkal jobban összeférnek; innen büntető rendszerünk további átalakulása a munka, mint erkölcsi és nemesítő tényező kötelezővé tételeben.

«*Marat mint természettudós*» (Marat physicien) a következő czikk czime, melyben *Diderot* érdekesen fejti ki a terreur gyászos emlékezetű vezérférfiának természettudományi extravagantiáit. Marat jellemének, temperamentumának és dispositióinak lélektani és pathologiai felfogásához mindenesetre figyelemreméltó adatokat nyújt gondolkozásának, tudományos célzatainak és methodikájának ismerete. Harmincz éves volt, mikor már mint orvos szerzett állást magának Artois gróf szolgálatában s ez idő óta, egész addig, míg féltelen, lázas életének Corday tőre véget vetett, tudományos kiadványai egymást érték. Nem egyszer vett részt akadémiái pályázatokon műveivel, sőt a «Gyógytani villamosságról» (*Memoire sur l'électricité medicale*) írt műve a roueni akadémián díjat is nyert 1783-ban. Óvének gyanít *Diderot* egy újabban felfedezett kézirati művet is az optikáról.

Első műve is optikai volt s 1780-ban jelent meg. Czíme: «*Découvertes sur la lumière.*» Ebben *Newton* elméletét támadja meg a prizmatikus sugártörésről, s általában már ekkor annak a felforgató szellemnek mutatkozik, a mivé később a forradalom tette volt.

Optikai tanulmányain kívül az égés természetével is behatóan foglalkozott. A tűzre vonatkozó elméletek akkor még igen zavarosak voltak. Sok tudós olybá tekintette azt, mint a

testekben különböző adagokban felhalmozott anyagot. Marat ki-méletlenül támadja meg ez elméleteket s a phlogistikából me-ritett érvekkel mutatja ki tarthatlanságukat; de maga is épp oly zavaros lesz, mert egy tüzes fluidum feltételezéséhez folyamo-dik, mely minél sűrűbb, annál átlátszóbb s melynek az a tulaj-donsága, hogy a fénysugarakat magához vonja és eltéríti. És bár ez a fluidum nem anyag, azért mégis súlylyal bír, a mit azzal bizonyít, hogy 16 uncia súlyú ezüst golyó izzó vörösre hevítve $5\frac{1}{2}$ gránal lett súlyosabb. Egy 15 unciát nyomó vörös réz golyó pedig fehériké hevítve két gránal gyarapodott súlyban, habár három gránt a tűzben elvesztett. Ez a tűzfluidum, teszi hozzá Marat, rendkívüli keménységű, mivel a legkeményebb testeket is áthathatja. Mikor ezek a nap hatása alatt fölmelegednek, a ben-nök tartalmazott tűzgömböcskék mozgásba jönnek a nap sugarai-tól, melyeknek önmagokban nincs melegök s a melegnek csak közegei, nem pedig forrásai.

Áttér ezután Marat a testek égésére, olvadására és el-illására. Az égés processusát a levegő és a testekben levő tüzes fluidum közötti nyomási egyensúly megszakadásának tartja, mintha tudomása sem lett volna Lavoisier és Scheele fölfedezéseiről a levegő összetétele és az éleny szerepe felől az égés folyamatánál. Épp oly különöz a mennydörgés okai felől alkotott hypothesis is, a melyet a földből fölszálló robbanó vegyületek meggyula-dásának tulajdonít a villamos szikra következtében. Egyáltalában mindig a tüzes fluidummal magyarázza a hő tüneteit s hizeleg magának, hogy vizsgálódásai által mind e tényeket az észszerű mechanika törvényeire tudta visszavinni.

Jelentékenyebbek Maratnak a villamos gyógymód alkalmazása körül tett észleletei. 1872-ben és két évvel utóbb megjelent tanulmányai közül a villamosság köréből («Recherches physiques sur l'électricité» és «Mémoire sur l'électricité medicale»), utóbbi a roueni akadémia azon pályakérdésére kívánt válasz lenni, hogy: mily határig és mily föltételek alatt alkalmazható úgy a positiv mint a negativ delejesség és villamosság a beteg-ségek gyógymódjánál? Marat dolgozata nem érinti a delejesség kérdését, de a villamosság körül tett tanulmányai elnyerték a pálmát.

De Marat ebben a kérdésben is csak a dörzsölés útján előidézett villamossági tüneteményekre szorítkozott. Galvani nagy

fölfedezése még csak két évvel utóbb következett be. Volta oszlopa pedig csak e század végén lön ismertté.

Mindamellet a villamos gyógymódnak már voltak hírneves szószólói s ezek között Bertholon abbénak e tárgyról négy évvel előbb megjelent művét Marat éles kritikával bonczolja szét. Tagadja a levegőben elszórt villamos áramnak befolyását s kísérletek útján igyekszik bebizonyítani, hogy egy szoba levegője, melybe egy villamfejtő géppel összeköttetésben álló elszigetelt vezető szolgál, sokkal jobban van telítve villamossággal, mint a légkör a legzivatárosabb időben. Úgy de ő számos beteget eredménytelenül tett ki huzamosabb hatásnak a nélkül, hogy bármekkora sikert ért volna el. Elveti tehát az emberi test belsejében spontán előidézhető villamosság theoriáját. De a géppel való közvetlen érintkezés vagy fürdő által eszközölt positiv elektrizálásban sem hisz, s azt állítja, hogy sem az érverést, sem a vérkeringést, sem a test hőmérsékét nem látta ez által módosítva s a transpiratio is csak kevésbé emelkedett. Végül a villamos üteg elsütése következtében megölt állatok bonczolása is azt derítette ki előtte a csekély sérülésből következtetve, hogy halálukat inkább idegrángás okozta.

Csupán a csontok, izmok, véredények, mint a fluidum legjobb vezetői némely bántalmainál fogadja el a kezelés esetleges jó hatását, tehát daganatoknál, bőrkiütéseknél, fagyásnál, görcsnél, köszvénynél, bénulásnál, ellenben nem ismeri el a bél bántalmainál, sőt veszélyesnek tartja minden fajta kelésnél, mert azt érleli és elősegíti a mérges anyagok beszívódását.

Nemsokára Marat munkássága ujólag az optika felé fordult s 1784-ben közrebocsátotta «Notions élémentaire d'optique» című művét. Majd két év mulva Newton fénytanát fordítja le. Mint a hő vizsgálatánál, a fény elméletében is egyezik Marat kora tudásaival' abban, hogy a fényt a fényes testek által minden irányban kilövelt gömbtestecskek hatásának tulajdonítja, de azon okok szerint, melyek azt különbözőképen módosítják, általában négy főfelosztást tesz. Azok az irányváltozások melyeket a sugarak a test felületein szenvednek, a katoptrika tárgyai, azok pedig, melyeket a testek közegein áthatolva szenvednek, a dioptrika tárgyat képezik. De Marat még ezeken kívül két más csoportját veszi fel a fényelhajlásoknak, egyiket, melyet opisoptrika név alatt tárgyal, s a másikat, melynek tüneményeit a

peroptrika körébe utalja s mely a fénynek a testek kerülékein történő töréseit öleli magába.

Mind e tanulmányok, értekezések szerint, egészen magukon hordják Marat egyénisége bélyegét. Neki dicsőség kell minden áron, ezt a laboratoriumok türelmes munkássága nem nyújthat számára, azért többet ér vakmerően támadni a nagy elméleteket, melyek hírt, nevet szereztek szerzőiknek, s kiknek dicsőségében így könnyű szerrel lehet sütkérenzi.

Késésgkívül legfontosabb adalékai a füzetnek Maraudon de Montyel terjedelmes kutatásai az elmekórosok tetoválása felől («*Contribution à l'étude clinique des tetovages chez les aliénés*»). Az emberi test tetoválását újabban számosan igyekeztek symptomatikus összefüggésbe hozni részben a criminalitással, részben a prostitúcióval, így az olaszok közt Salsotto, Roselli, Séveri, Lucchini, Gurruri, Filippi s legfőképp Lombroso, Dániában Berghi, Spanyolországban Sallilis, Németországban Joest és Kaberlandt, Angliában Hansen, Franciaországban Variot. De az elmekórosok tetoválásai eddig kevés figyelmet keltettek. Sőt Vassi, Lévi, Séveri, Paoli és Lombroso egyenesen oda nyilatkoztak, hogy az elmekór és a test tetoválása kizárják egymást, véleményét különösen Lombroso arra alapította, hogy az általa Párisban és Pesaróban észlelt 800 elmekóros egyén között csak négyen talált tetoválást s azok is még az elmebetegség kitörését megelőző időből származtak; a Suresneben megvizsgált 500 elmebeteg közt pedig csak tizenegy tetováltat talált, kik közül hat a börtönből került ki.

Severinek 1885-ben közzétett vizsgálódásai sem voltak alkalmasak a kutatók buzgalmét fokozni, mert e jeles orvos szintén úgy találta, hogy az elmebetegek közt csak 4⁰/₁₀₀ van tetovált, s ezeknek is 60⁰/₁₀₀-a börtönből került ki, a mi e régebbi tetoválások és a későbbi elmekór közötti összefüggést illeti, arra nézve semmi adat nem volt föllelhető, legfeljebb Paoli említett egy valóságos ürültet, a ki elmebetegsége alatt egy istenképet rajzolatott magára triangulumban s egy kiterjesztett szárnyú angyalt.

Szemben ezzel most Montyel constatálja, hogy a test tetoválása az elmekórosoknál sokkal gyakoribb, mint az olasz elmeorvosok hiszik. Ő 1887-ben 600 kezelése alatt álló beteget vizsgált meg, a kik között 79 tetováltat talált, azaz 13⁰/₁₀₀-ot, tehát háromszorosát az előbbi kollégái által feltüntetett számnak. De a mi még jobban meglepte, az az elmekór és a túrajz con-

cret typusa közti szoros symbolikus összefüggés volt. Egyik beteg például örültségi rohamában tetováltatván magát, állapotához egész jelentésszerű vonatkozású rajzokat választott.

Tanulmányosnak véljük az értekező által részletesen leírt 17 kóresetből is kiragadni néhány jellemző részletet, melyek igazolni látszanak föltevéseit.

Első megfigyelése egy 40 éves marseillesi tengerészre vonatkozik, kit neje ellen elkövetett gyilkossági kísérlet miatt tartóztattak le. Örültsége azon kezdődött, hogy üldöztetve hitte magát, ételeiben különös ízt és szagot vélt fölfedezni, mintha meg akarták volna mérgezni. Két előkarján látszott tetoválas, a jobbon két keresztbe fektetett evező s közepén háromszínű zászló, balkarján egy horgony, ily aláírással: «1857 julius». Az egész hivatásszerű tetoválo munkája volt, kinek 50 centime-ot fizetett. Egy este megszökött a tébolydából, betörve egy ablakot s csak másnap találták fel a mint nevéhez lopózott. Igen erős és hegyes kés volt nála, s észrevették, hogy frissen van tetóválva mellén. Sohasem tudták meg, hogy miért és mimódon adta alá magát ez újabb műtétnek. A rajz jobb melle fölött kihívó tartású nőt ábrázolt rövid szoknyában, mezitláb, szétbontott hajjal, a mint egy pohárba valami folyadékot önt, alatta a felírás: «*A bűn!*» Bal melle fölött ellenben egy komoly tartású tengerész látszott, ki felemelt jobbában tört tart, alatta e fölírás: «*A boszú!*» Mint látszik tehát, a beteg, ki rajzolni éppen nem tudott, rövid tartamú szökése alatt is gyilkos szándékának és rögeszméjének megörökítésével foglalkozott.

Még érdekesebb egy 33 éves postás esete, ki vallásos hallucinációkban szenvedett s magát isten boszuló karjának tartotta, ki lesujt az istenkáromlókra. De az ördög meg akarja akadályozni, hogy véghezvigye az Úr akaratát. Tiszta utánzásból már 16 éves korában tetóválta jobbra karját egy nő által, habár nagyon szenvedett alatta. Az ügyesen szerkesztett kék rajz egy kötél-tánczosnőt ábrázol, phrigiai sapkában, jobbkezeben lobogó, felette egy csillag R. F. betűk közt, lentebb L. K. B. betűk s a tánczosnő alatt 1870 évszám. A beteg meg volt győződve, hogy e jelek arra szolgálnak, hogy őt a gonosz lélek incselkedései elől megmentsek, s biztosítsák számára a halhatatlanságot; épp ezért az operatiót egyre újból kezdte, minden lehető módon

szénport és tintát igyekezve beszerezni, hogy a bőrére tetovált rajznak nagyobb tartósságot biztosítson.

Látnivaló ezekből a szoros összefüggés, mely a korábbi tetoválások és a későbbi téboly természeté között van. És az értekező csakugyan úgy tapasztalta, hogy az obscén tárgyú képek mosdatlan beszéddel jártak rendesen; a vallási tárgyú túrajz mystikus öröltre vallott, a kinek bőrét koronás királynő díszítette, az királynők szerelméről álmodozott. Igaza van tehát Lacasagne-nak, midőn azt tanácsolja, hogy számba kell venni a rajzok emblematisz jellegét, mert becses adatokat szolgáltatnak ezek a tetováltak erkölcsi eszmeköréhez, gondolkodásukhoz, eszményeikhez, intim s néha be sem vallható emlékeikhez.

Erre mutat még több felsorolt tapasztalata is a cikkírónak. Következő esete egy oly egyén, a ki 16 éves korában nyerte a tetovált jegyeket, melyek egyik karján két madárt mutatnak, a mint esőrükkben koszorút tartanak, melyen egy szív csüng, továbbá két összefonódó szívet, I. Napoleon szoboralakját, másik karján pedig egy pipázó férfit, a mint kezét egy asszonynak nyújtja, egy ijas Cupidót, s egyéb erotikus ábrázolatokat. Az illető egyén maga választotta e jeleneteket az operateur könyvéből, mert rendkívül szerelmes természetű volt, s azt hitte, hogy hasonló emblemák biztosítják számára a diadalt az asszonyoknál. Jellemző mindenestire, hogy deliriuma is kizárólag az asszonyok körül forog. Előbb azt hitte magáról, hogy minden szeretőjét megölte, majd azt, hogy kis lányokon követett el erőszakot, a kiket aztán kegyetlen módon eltett láb alól, végre magát hitte minden exotikus büntett elkövetőjének. E patiens különben meggyógyult.

Említ egy péket a szerző, a ki a jobbkarján a Krisztus kinszenvedése teljes jeleneteit viselte, szépen kitűzdelve. Tébolyában nagy bűnösnek hitte magát, sopánkodott, hogy elvesztette üdvösségét s örök kárhozatra van szánva. Egy titokteljes szózat megsugta neki, mit kell tennie, hogy az Urat kiengesztelje, s az óta gyakran böjtölt, úgy, hogy erővel kellett torkán az ételt lenyeletni, kizárólag konyhahulladékokon táplálkozott, s minden idejét vezeklésből a szükségszékeken töltötte, honnan sokszor erővel kellett kiűzni.

Az elmekór hasonló tüneteit mutatta egy lakatos, a ki karján egy koronás nő profilját viselte, mellette nyíllal átlőtt

szívet és sírkeresztet. Ez saját vallomása szerint mindig szerette a szomorú és szép dolgokat. Előszeretettel kereste fel a temetőket, hol a sírból kikelő hangokat hallott, melyek figyelmeztették, hogy halotti szemfedője meg van már szőve, s nemsokára utánok fog menni. Deliriumában azt erősítette, hogy egy királynő van neki szánva, azért üldözik őt irigységből, de ő diadalmaskodni fog, mert acusticai összeköttetésben van a rejtélyes királynővel, ki szívét s trónját szánta neki.

Az autotetoválásnak egy érdekes esetéről is tud felvilágosítást adni a szerző. Ez egy kőműves, a ki 12 éves korában maga végzett tetoválást karjain, mely czélra chinai tust és tüt használt. A kép, mely bal előkarján látszott, meglehetősen kezdetleges, de épen megőrzött keresztet mutatott.

Talán a figyelemre legméltóbb kóreset mégis egy csizmadiáié, ki testi sértés miatt már két ízben volt elítélve. Ez háta egész hosszában egy sisakos, fegyveres Romulus alakját tetováltatta magára, 28 cméternyi nagyságban; két keble közt a szent család képe volt látható, felette kiterjesztett szárnyú galambbal, balkarján felül Mehemet Ali koronás alakja, alól egy varázsló, jelmezben; jobb karja Kléber tábornokot mutatta igen szép kivitelben, azután két keresztbe helyezett kulcsot, keresztbe tett babérágat, a beteg nevének kezdőbetűit, jobb keze feje vadmacskát, balcizmója a térdén fefül egy szaladó pojáczáat, a mint egy felfordított széket emel, egy más kötél-tánczost lefordított seprűvel, egy harmadikat, jobbkezében nyúl, a balban egy pecsenyesütő, alatta a felirat: «ha megcsíplek», s ez évszám 1850. A jobb cizma elő részén közvetlenül a térd fölött egy női mellkép. Mindezek egy kóbor arab tujének művei voltak s az operatio egy hónapig tartott, mely idő alatt a patiens, ki akkor Afrikában katonáskodott, ingyen lakást és kosztot adott a művésznek. A csizmadia az arab asszonyoktól kapott kedvet a tetoválásra, a képek közül a katonai és vallási tárgyuakat választotta maga, utóbbiakat azért, mert mint katonának nem volt alkalma gyakran járni templomba. Mikor kitört rajta az örültség, a hadviselés átalakításával foglalkozott, napjait terjedelmes iratok fogalmazásával töltötte, melyeket hármassal boríték alatt küldött meg a tábornokoknak. De sohasem vette a tollat addig kezébe, míg le nem térdelt, hogy felnyitott ingén vallási jeleitől kérjen inspiratiót.

Nem terjeszkedünk ki tovább Montyel orvos észleleteire, csupán azokból vont következtetéseit összegezzük még röviden, melyek abban kulminálnak, hogy a tetoválás ábrázolatai nem véletlenek, hanem az egyén gondolkozási és érzelmi módjának kifejezői, s így a későbbi téboly azoknak egész jelentését visszautkrözheti. Az emberi test tetoválásait a civilizált embernél Lacassagne méltán nevezi idiographikus jelentésűeknek s méltán hasonlítja össze jelvies ábrázolatjaikat a hieroglyfekkel, mint a melyek a vallásosság, erotismus, boszu, vagy hiúság általános érzetei megjelölésére alkalmasak.

Ugyancsak Lacassagne a test képes ábrázolatai vizsgálatánál a következő szempontokra figyelmeztet a megvizsgált egyénnel szemben: születéshely; foglalkozás; műveltség; kor; a tetoválás időpontja; technikai módszere; az operálások ismétlésének száma; azok tartama; a tetoválóra vonatkozó adatok; a rajzok leírása; fekvése; színezése; a színezésben beállt változások; a szűrásokat követő lobosodás; a tetoválások jelenlegi állapota; szándékos vagy szándéktalan elenyésztetése; a tetovált erkölcsisége.

Mindez adatok a legminutiosusabb figyelmet érdemlik meg s Montyel csak azt teszi még hozzá, hogy a foglalkozás, kor és műveltségállapot vizsgálatánál az az időpont legyen irányadó, melyben a tetoválás keletkezett. Szerinte az operáció alatt érzett fájdalom fokának constatalása is jelentőséggel bír, mint az érzékenység fokának mértéke, valamint az illető patiens tényleges időbeli vélekedése a tetoválás tényéről, mint szellemi fejlődésének bizonyítéka.

Az értekező által felsorolt esetek számából, a születés helyét tekintve, 67 esetben az operáltak a tengeri departementokból származtak. A tengerészelet egyáltalában 68⁰/₀-ot szolgáltat a tetováltak számához, holott a kaszárnya csak 18·5⁰/₀-ot, a börtön pedig csak 8·7⁰/₀-ot. Korra nézve a betegek 16⁰/₀-a tiz évvel előbb szenvedte el a műtétet, 38⁰/₀-a tizenöt évvel előbb, 68⁰/₀ pedig husz évvel előbb. A műtét megejtése idején leggyakoribb kor a 22—23 év, a mi összefügg a katonai és tengerészi szolgálat idejével.

Fontos a tetovált ábrázolatok testrészenkénti fekvésének kimutatása is, a mire nézve. Montyel adatai 35 esetben jelölik meg a jobb kart, 22 esetben mindkét kart, 14 esetben a bal

kart, ötben a mellet és a két kart, egyben a bal lábszárát s egyben a mellet, a két kart és a két lábszárát.

Igen nehéz az ábrázolatok tárgyainak helyes osztályozása. Lombroso csak négy symbolikus csoportot különböztet meg: a vallás, szerelem, harcz és a foglalkozásmód csoportjait. Ezzel szemben Lacassagne sokkal teljesebb hét kategóriát állít fel, t. i. 1. a foglalkozás, 2. katonai, 3. hazafias vagy vallásos emblemákat, 4. feliratokat, 5. szerelmi és erotikus tárgyakat, 6. metaphoricus emblemákat, 7. eszményi vagy történeti emblemákat. Montyel még ez osztályozáson is tágit, midőn elválasztja a hazafias ábrázolatokat a vallásiaktól s a szerelmieket az obscénektől.

Az általa észlelt kétszáz hetvenegy tetoválás ábrázolatai különben tárgyuk szerint ekkép oszlottak meg: szerelem 42, tárgyi metaphora 41, foglalkozásmód 20, személyi metaphora 19, tengerészet 18, vallás 17, kezdőbetűk 16, évszámok 15, növényi metaphora 13, felirat 12, katonai tárgy 11, hazafias 11, állati metaphora 7, obscénítás 7, történelem 7, nevek 6.

Most nézzük, minő indokok folytak be a műtét végrehajtására az illetők saját bevallásai szerint. Ugyancsak a Montyel által észlelt tömegből, mint ő maga találta, a tetoválásra 18 esetben volt csupa utánzási ösztön az elhatározó ok, 13 esetben a hiúság, hatban a tétlenség, ötben a bajtársi szellem, ötben a kérkedés, négyben a szerelem, háromban a politika, kettőben a boszu s egy esetben a fiúi kegyelet.

Rendkívül meglepő, hogy az esetek közül egyetlen egy esetben sem vont maga után a műtét komolyabb következményeket, a mi pedig elég gyakori. Montyel azt mondja, hogy az érzékellenség és a megsebezhetlenség a büntettes és a degenerált közös tulajdonsága. Minden elmegyógyász egyetért a fájdalomérzet csökkenésére nézve a tébolyultaknál. Nem úgy azonban a sebezhetlenségre nézve. Némelyek azt hiszik, hogy e részben az elmebajos nem különbözik az ép elméjűtől. De a nagy többség meg van győződve, hogy bárminő legyen az elmekóros folyamat, a traumatikus sérülések rendkívül könnyen gyógyulnak.

Idézzük még végül Montyel adatait a tetovált tébolyultak erkölcsi előéletéről. Ötvenkilenc beteg közül, kik felől alapos információt bírt szerezni, harminczkettőt talált, azaz 54⁰/₀-ot, a kik tébolyuk előtt büntetve voltak. Severinél ez az arány még nagyobb, teljes 60⁰/₀. Sőt a fentebbi 32 közül 14 visszaeső

volt. Részletezve a büntetés okait, szemérem elleni vétségért volt elítélve 1, testi sértésért 12, lázításért 6, lopásért 7, csavargásért és koldulásért 4, politikai vétségért 2.

A mi e beces kutatásokból kitűnik, az mindenekelőtt az, hogy habár a tetoválás ritkább a tébolyultaknál, mint az épelméjűeknél, s még ritkább, mint a büntetéseknél, de a hol előfordul, ott kétség-telenül bűnös és agresszív hajlamokat árul el a tébolyultnál. Már pedig a veszélyes és az ártatlan téboly jelei ismeretében mind-edig kétségben van a gyógytudomány s a közbiztonság leg-magasabb érdeke, hogy a büntető anthropologia által ezen jelek ismeretére nyújtott módot megragadja. Kilencz esetben tiz közül az az örült, a ki gyilkol, olyan, a kiről senki sem tételezett volna föl vérengző ösztönöket. Tarthatatlan az az álláspont, mely az emberi test tetoválását a civilizált társadalomban a cziczomáz-kodás ösztönéből akarja kimagyarázni. Ezt már az maga is meg-czáfolja, hogy a tetovált testrészek nem olyanok, melyeket mutatgatni és szemléltetni lehet és szokás. Ha az emberi test tetoválásának mélyebb okait keressük, úgy azokat vagy az ata-vismusban fogjuk feltalálni, mint Lombroso tanítja, vagy pedig a typus fejlődési visszamaradottságában, mint azt Lacassagne s utána Manouvrier kifejtették. De e két elmélet conclusiója ugyan-egy: az, hogy a tetovált anormalis lény társadalmunkban, a ki megmaradt a primitív, az ős vad embernek, s visszamaradt az emberiség fejlődésének lépcsőjén.

—n—d.

* * *

Az új államtudományi kar Lilleben.

Csak nem rég (1892. decz. szám) emlékeztünk meg arról a mozgalomról, mely külföldön az államtudományi oktatás tökéletesbitésén fáradozik és már ismét egy újonnan keletkezett államtudományi iskoláról adhatunk számot. A lille-i jogi facultás oldalán két évi tanfolyammal szervezett államtudományi kar folyó évi november hó 3-án kezdte meg működését és a hozzánk is beküldött program szerint a következő tárgyakat tanítja:

I. évfolyam: Természetjog; Magánjog összehasonlító alapon, különösen a személy- és családjog; Társadalomtan; Köz-

gazdaságtan; Jogtörténet; Közjog; Közigazgatási jog; Újabbkori történet; Sajtóügyi igazgatás.

II. évfolyam: Egyházjog; Vallásügyi törvényhozás; Nemzetközi jog; Semlegesség a nemzetközi jogban; Pénzügyjog, összehasonlító alapon; Iparügyi törvényhozás, összehasonlító; Válogatott kérdések a magánjog köréből.

Ezenkívül hetenként gyakorlati órákat és seminariumokat tartanak az előadottak teljesebb elsajátítására és bevezetésül az önálló tudományos buvárlatra. Az évi tandíj 120 frank, könyvtári díjjal 130 frank

Továbbá különös figyelemmel az idegenekre, a lillei facultas, angol mintára, «*maison de famille*»-t rendezett bé, melyben az ifjúság ellátást nyer és a tanulmányokra is kiterjedő felügyelet alatt áll. Ennek mérsékelt évi díja 1000—1200 frank.

* * *

Belgiumban az állami egyetemeken f. é. október hó 2-án kelt királyi rendelet reformálja a vizsgálati rendszert, megváltoztatva az 1877. október 10-iki szabályzatot. E szerint jelenleg két évi tanfolyam befejezése után következik a jelölti vizsgálat (examen pour le grade de candidat en sciences politiques), mely a következő tárgyakból áll: 1. az újkor politikai története; 2. logika és psychologia; 3. természetjog; 4. jogtudományi encyclopaedia; 5. magánjog történeti fejlődése; 6. magánjog; 7. közjog; 8. közigazgatási jog; 9. nemzetközi jog elemei; 10. nemzetgazdaságtan. E vizsgálatnak sikeres kiállása után és a harmadik évfolyam befejeztével nyerhető el a «licencié» fok, melynél már az államtudományok trifurcációja mutatkozik, a szerint, a mint valaki a szoros értelemben vett politikai, vagy a közigazgatási, avagy a társadalmi tudományokból készül. Így az «Examen pour le grade de licencié en sciences politiques» tárgyai: 1. a diplomatia története a bécsi congressustól; 2. alkotmányjog összehasonlító alapon; 3. nemzetközi jog; 4. gyarmatügyek és a Congó-állam; 5. két szabadon választott tárgy még a facultáson előadottak közül. Az «Examen pour le grade de licencié en sciences administratives» tárgyai: 1. a belga parlamentarismus és a törvényhozás története; 2. közigazgatási jog összehasonlító; 3. statisztika; 4. pénzügytan és jog; 5. két szabadon választott

tárgy: Az «Examen p. le grade d. licencié en sciences sociales tárgyai: 1. a nemzetgazdaságtani elméletek történeti kifejlődése; 2. nemzetgazdaságtan; 3. magánjog összehasonlító alapon; 4. munkásügyi törvényhozás összehasonlító alapon; 5. pénzügytan; 6. két szabadon választott tárgy. Végül a rendelet még különösen hangsúlyozza a seminariumok előnyeit, melyekben «a tanuló a tanárral együtt dolgozva, az önálló buvárkodásnak jó módszerét sajátíthatja el.»

N.

* * *

Levél a francia felsőbb közoktatásról.¹

Páris. 1893. nov.

November 6-án volt a faculté des lettres conferentiáinak, az intézet e kiegészítő, a coursok mellette zártabb jellegű intézményének megnyitó ünnepélye. Az irodalomtörténész Petit de Julleville és a historikus Lavisse olvasták fel e célra készített beszédeiket; mind a két discours-t rendkívül figyelemreméltónak tartom; ha nem is feltétlenül, absolut értéküket tekintve, minden kétségen kívül az összehasonlító metodologus szempontjából, a ki a tudományos fejlődés néhány érdekes mozzanatával találkozik e helyen.

Franciaországban a fejlődés nem volt normalis, sőt mondhatnók, annak egyenes ellentéte. Megjegyzésemet a humaniorák ama széles körére nézve teszem meg, melyeket philosophiai, philologiai és történeti disciplinákra oszt fel az itteni tudós világ is. Mind a három alosztálynál (ezen osztályozás jogosultságáról most nem kívánok beszélni) az egyedül lehetséges út a concretumtól az abstractumhoz, a maga elzárkozottságában megállapított factumtól az általános vagy legalább is általánosabb igazsághoz vezet; az egyedül lehetséges, mondom, ha a tudomány tudomány akar maradni, ha nem a képzelet tárgyává, nem művészté válik át saját természetének megtagadásával. E különbségtétel, e merev válaszfal felállítása tudomány és művészet között mai nap már nagyon currans; talán túlzásoktól sem egészen ment: a tudo-

¹ E levél nem egyszerűen alkalmi bejelentés. Vártam publicálásával, míg tapasztalataim mind inkább és inkább igazat adtak ama reflexióknak, melyeket a szóban levő beszédekhez fűztem.

mánynak a művészet eszközeire bizonynyal szüksége van, habár sohasem oly mértékben, mely az ideális tudományoknak, a «szép, jó és hasznos» disciplináinak művészet nevet adni jogosítana fel.

A francziák mindig nagy mesterei voltak a formának; ha ez igaz egész általánosságban, nem kevésbé igaz gondolataink rendszeresítését, azután szűkebb formáját, a nyelvet illetőleg. Igazi mindazon előnyökkel és hátrányokkal, melyeket a formalismus a tudomány terén természetszerűen magában rejt.¹ A művészet constitutív elemét hozta a tudomány körébe, s ki tagadhatná, hogy ennek egy bizonyos mértékére jogosultsága van? De a túltengés kikerülhetetlen eredményekép a tudást helyettesíteni kívánta, s ki ne látná ennek a cserének veszedelmeit?

Ez ott sem történhetett másként, a hol a képzelet sokkal eredetibb munkásságával, a gondolatok inventiójával van dolgunk. Nagy történeti példák készítenek a belátásra, hogy a tudomány legfontosabb vívmányainál a művész előzte meg a tudóst; ez igazságot túlságos egyoldalúsággal a nagy természeti ismeretekre szokás szorítani, s az életbevágóbb erkölcsi igazságok nem ugyanazon az úton kerültek felszínre? De az igazság rectificatiót igényel, habár utólagos is legyen az, s ha a képzeletnek az előőrs munkásságát megengedjük is, a tudomány terén nem az ő fegyvereivel vívjuk ki a döntő ütközetet. Ezt különösen szem előtt kell tartanunk ama legközöségesebb s azért legveszedelmesebb eseteknél, a hol a gondolat a kifejezés segítségével jut látszólagos eredetiségéhez.

A képzelet e formális munkásságában a francia tudomány két fontos jellege találja meg magyarázatát: a kérdések általánosabb felfogása és a népszerűsítési hajlam. Látszólag ellentétes tulajdonok; mindkettő egynehány magyarázó szót igényel, hogy forrásuk közösségét megérteni képesek legyünk.

A képzeletnek adott nagyobb szerep egész természetesen nem a tudomány minutiósáiban keres megfelelő színpadot; ehhez a tágabbterű, szabadabb mozgást biztosító általános jobban illik. Nem a tudományos objectumok megválasztásáról van itt csupán

¹ Még ott is, a hol a nagyranőtt tudományos érzék valaminek belső tartalmát, lényegét megváltoztatta, magát a külső czégerért, a nevet kénytelen volt érintetlenül hagyni: az éloquence graeque, latine, française még mindig ott szerepelnek az egyetemi cours-ok nevei között.

szó; a legcsekélyebb tárgyak is az összeséggel való egybefüggésről tesznek tanuságot a képzelet előtt. Ez a tudomány philosphiáját teremti meg, a legnagyobbat és eredményeiben leggazdagabbat: mindenben mindent megtaláltunk. Persze alkalmazása épp oly erős hibákat, mint erőnyeket tüntethet fel, különösen ott, a hol a concretum ismerete nem előzi meg a nem kevésbé realis nagy kapcsolatok kutatását.

A képzelet e helyen kínálkozó túlkapásait, a ködösben elveszését részben saját magának, gondolatban és nyelvben megnyilatkozó formaérzékének kell ellensúlyoznia. Ez megteremti azt a tudományos rendszeresítést, a mely legprimitívabb alapjaiban hibás lehet, de legalább átlátszó, világos; megteremti azt a nyelvet, a mely, ha nem tudományos, bizonyára érthető. Sőt ennél is több: popularis; tetszetős képeivel, tropusaival nemcsak könnyen felfoghatóvá, de kedvessé is tudja varázsolni a száraz abstractumot; ha előbb a tényekből mesét szőtt, most a mesét szépen adja elő.

S a tudás e feltételek mellett jogosan appellál az általános érdeklődésre, jogosan kíván népszerű lenni. A mint a tudományban a képzelet számára nagyobb terrenumot biztosítunk, megszűnünk a kasztszerű tudás művelői lenni; a képzelet egyéni tulajdon, egyforma módon nyilatkozik meg valamennyiünk előtt; a művész csak az összeségben találja fel igaz auditoriumát.

*

Korántsem akarom azt állítani, hogy e szavakkal az egész francia tudományosságot a maga alapjára vezettem vissza, a mi nek segítségével ismét könnyű dolog, hogy a tudomány lényegéről bárki is fogalmat szerezzen magának. Túloztam, vagy helyesebben egyoldalúlag mutattam ki a művészet ama constitutív eszközének hátrányait, melylyel annál óvatosabban kell bánnunk, mennél kevésbé tettünk minden tudás első követelményének, a rendelkezésre álló anyag fixirozásának eleget.

Franciaország bizonyára nem mindenben tett eleget; hogy a gyakran hallott, de feltétlenül szerencsés hasonlattal éljek: itt-ott a levegőbe épített; belátja, beismeri mulasztását, s a legcompetensebb helyeken, a felsőbb oktatásra szánt iskolákban iparkodik e hibát kireparálni.

E mozgalom, mely háborút indított a széles látókörű, de gyakran felületes tudós munkásságnak, mely mélyebb alpra kívánta ismereteinket fektetni, mint ez a népszerűsített tudásnál egyáltalán lehetséges, nem egészen új mozgalom. Neki köszönheti létét az École des hautes études, mely philologia-történeti s vallás-ismereti sectióiban oly szépen megfelel hivatásának, neki a szóban forgó s tíz évvel ezelőtt kezdeményezett conferenciái, melyek Petit de Juleville szavai szerint egy új s eddig ismeretlen személyyel, a l'étudiant és lettres-kel, a szakszerű tanárjelölttel gyarapították a Sorbonnet.

Mindenesetre sok fáradságba került, míg a francia felsőbb közoktatás, vagy a kérdésnek tágabb keretet adva, a francia tudomány e pontig eljuthatott; ha a symptomák nem csálnak egészen, még mindig a kezdet nehézségeivel küzd. Voltak egyetemem magas niveaun álló, több-kevesebb tudománynyal, de az általányszempontok és kapcsolatok folytonos figyelembevételével elmondott discours-jai, megvannak még mai napság is; mert egy tudni és ismerni vágyó nagy hallgató közönség kívánságait elégitették ki, a mely hallgatóságot arra, foglalkozásra, sőt nemre való tekintet nélkül a francia nemzet maga tette ki. Majd nagy sociális változások után beállott első sorban az egyetemekhez intézett praktikus követelmény: e nemzetnek nevelőket, tanárokat adni. Az egyetekem átvették a megbizatást, ősrégi feladatokat, s ezzel együtt azon terheket, melyek súlyát érzik, de melyektől a mai napig sem tudtak szabadulni; a tudomány szabad terjesztői mellett a szó szoros értelmében megkötött instructorokká kellett lenniök. Csak a ki ismeri a francia felsőbb közoktatás szigorúan meghatározott, kérdéseiben előre kijelölt hat, részben minden három esztendőben, részben évenkint változó vizsgarendjét, csak az tudja megítélni, hogy az egyetemi tanárok a pensumhoz kötött, «praktikus» működése, Lavisse találó szavai szerint a középiskolázás e folytatása az igaz tudomány szempontjából mit jelent. A kérdést csak mellékesen érintem; bizonyára a legfőbb ok — csak egy pillantást kell vetnünk a megnyitó-beszédek energikus támadásaira — hogy a francia tudomány solid, kritikai alapját olyan nehezen képes megvetni.

Bennünket a beszédeknek ez utóbbi pontra vonatkozó passusai érdekelnek most első sorban. Ezt tartotta szeméi előtt Petit de Juleville amaz általános követelményével, hogy a tudományos

foglalkozás minden egyéni kényszert, minden tutoroskodást nélkülözzön; alapját vetette meg vele Lavisse fejtegetéseinek, megjelölte azt a felfogást, azt a tudományos légkört, melyben ennek ideái — régi, majdnem trivialis ideák — egyedül prosperálhatnak. Rövidék lehetünk: Lavisse minden tudomány alapjának, első kötelességének védőbeszédét mondotta el. Utalt az együttműködés szükségére; utalt a lassú, de kitartó kutatás nagy vívmányaira: a tudománynak nemcsak a geniek tehetnek szolgálatokat. Hivatkozott a történeti kritika nagy mestereire, a német tudósokra, s elősorolta a francia modern történetírás épp e helyen mutatkozó hiányait: történetet nem lehet kritikai kiadások nélkül megírni. Igaz, a tudomány végső feladata «az ember» megismerése, de oda csak ezen az úton juthatunk el.

A ki a conferentiák megnyitásán kihirdetett rendkívüli s főleg bibliographikus előadásokról tudomást szerzett, vagy ezek közül egynehányon jelen is volt, La Marthától végig hallgatta azokat az elegiumokat, melyekkel a német hangyaszorgalom productumait eldicsérte, vagy ha azonkívül Hauvette bevezető előadásain a görög philologia segédeszközeinek elsorolását figyelemmel kísérte, vagy Seignobos thesisét, hogy a történeti factumok magukban véve philosophiát nem postulálnak: az világosan látja, hogy a francia közoktatás és tudomány egy eddig negligált, de elsőrangú követelménynek kíván eleget tenni, azzal a mohósággal és erélylyel, melyet csak részben magyaráz meg az a körülmény, hogy szavait kezdőkhöz intézi (hisz a tudományos kutatás egész sorozatán fönn akarja e methodust tartani), de melynek indítóokait másutt, a hibás multtal való öntudatos szembeszállásban kell keresnünk.

Csak sajnálni lehet, hogy a francia közoktatás és tudomány ez evolutión még nem ment keresztül; hogy minden tudomány alapjáról régóta nem szerezvén meg az adaequat fogalmat, nem is teremtetten meg azt a biztos basist, mely ugyan feszélyező összmunkálkodást s a legminutiosusabb részletezést feltételezi, de a melynek segítségével emelkedhetik csak az egyéni leg kitűnő igazán nagygyá. Mert a tudomány sem képez kivételt amaz általános sociologikus törvény alól, mely a haladást az egyetértésben postulálja; idővel úgyis eltérbe kell lépnie azon értékdifferentiatióknak, mely munkás és «művész» műveletei között különbséget tesz. Nem csupán a külső formát értem itt

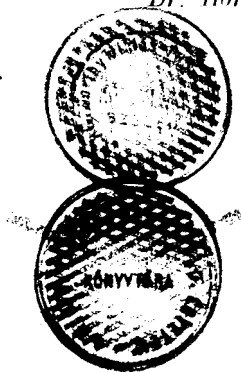
művészet alatt, hanem az alakítás mindazon kellékeit, melyeket általános bevezetésként már is érintettem, s melyek — joggal alkalmazva — oly szoros összefüggésben vannak ama teljesen a tudomány körébe eső törekvéssel, az okozati kapcsolatok ki-merítő, a magyarázandó körül csoportosított kutatásával.

Hogy a francziák nem csekély képességgel bírnak e feladatnak megfelelni, s a névre érdemes tudományt teremteni, azt már is láttuk. S e pontra — ha csak tőlem függ — még gyakran visszatérek.¹

Dr. Hornyánszky Gyula.

¹ Szívesen látjuk.

Szerk.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

*

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

PAUER IMRE

MÁSODIK ÉVFOLYAM

F 1922/23 - 140.

ELSŐ SZÁM

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1893.